VOLTAIRE

DE

TUDOR VIANU

Paginile de faţă îşi propun să povestească viaţa şi să analizeze ideile unuia din oamenii cei mai uimitori ai veacului său, o inteligenţă fecundă şi spirituală, un filosof şi un poet, un adversar neîmpăcat al multelor nedreptăţi sub care suferea patria sa şi un luptător pentru toate acele idealuri care, chiar în zilele noastre, nu şi-au pierdut deloc actualitatea.

Este vorba de François Arouet, devenit celebru în literatură sub numele de Voltaire, unul din reprezentanţii tipici şi cei mai influenţi ai iluminismului, adică ai acelui curent literar şi filosofic care a străbătut veacul al XVIII-lea în toate ţările de cultură ale Europei, ca o expresie a năzuinţelor burgheziei împotriva orânduirii feudale şi a absolutismului regal.

Burghezia franceză cucerise multe poziţii economice şi spirituale în ultimul secol. Ea devenise o

clasă prosperă prin achiziţionarea unora dintre pământurile ţărăneşti sau chiar a unor domenii seniorale, prin concesionarea strângerilor de impozite şi prin extinderea industriei manufacturiere şi a comerţului exterior al Franţei, îndreptat acum către punctele cele mai îndepărtate ale globului. În 1670 Franţa instalase puterea ei la Pondichery, pe coasta estică a Indiilor. După zece ani fundează un adevărat imperiu francez în America de Nord, întins de la Québec, în Canada, până în gurile fluviului Mississippi. Compania franceză a Mississippiului ia fiinţă în 1684. Manufacturile franceze se dezvoltă în toată această vreme. Marile invenţii tehnice se anunţă, în 1690 Papin construieşte o maşină capabilă să ridice greutăţi cu ajutorul forţei aburilor, şi, în 1707, vaporul cu aburi. Progresele culturale ale burgheziei franceze nu erau mai prejos. Câţiva din marii scriitori şi gânditori ai Franţei proveneau din rândurile burgheziei încă din veacul trecut. Descartes şi Corneille, Racine, Molière şi Boileau erau burghezi. Dar deşi această clasă activă, bogată şi instruită, crescuse neîntrerupt în prosperitate şi cultură, drumul ei ascendent era mereu stânjenit de vechea

aristocraţie, care păstra poziţiile de conducere în stat şi nutrea uneori veleitatea înapoierii către formele cele mai vechi ale feudalităţii. Se organizează astfel o nouă cultură, consacrată criticii vechilor instituţii şi moravuri, agitând idealurile acelei libertăţi de care avea atâta nevoie burghezia doritoare să sfărâme vechile constrângeri şi să instaleze propria ei putere şi influenţă. Aspiraţia aceasta s-a realizat, în Franţa, abia către sfârşitul veacului, odată cu marea revoluţie. Deocamdată, şi după cum se întâmplă totdeauna în astfel de împrejurări, clasa care purta protestul social al vremii îmbrăţişează cauza tuturor nedreptăţilor şi luptă împotriva acelor forme ale oprimării care o atingeau şi pe ea. Din rândurile burgheziei iluministe a vremii, dar reprezentând aspiraţia spre libertate şi justiţie a întregului popor, se ridică deci glasurile care veştejesc nedreptatea şi fanatismul, intoleranţa şi obscurantismul, cerând relaţii mai juste între oameni şi naţiuni, libertate şi toleranţă. Aceste glasuri aveau multe motive să-şi formuleze criticile şi revendicările lor.

Lunga domnie a suveranului absolutist, a lui Ludovic al XIV-lea, înmulţise nenorocirile publice, mai

cu seamă în faza ei finală. Sângeroasele şi neîntreruptele războaie împotriva Olandei, a Palatinatului şi a Spaniei coalizaseră puterile europene împotriva Franţei. Cheltuielile necesare acestor războaie, sporite prin fastul şi risipa curţii, secătuiseră tezaurul public. Temelia naţiunii, ţărănimea franceză, era istovită de multele sarcini fiscale care apăsau asupra ei şi erau menite să întreţină nobilimea. Concentrată în mare parte la curte şi gratificată cu importante pensiuni regale, ocupând cadrele superioare ale armatei şi bisericii, nobilimea franceză trăia de fapt pe spinarea ţărănimii, impusă prin cele mai variate şi mai apăsătoare impozite directe şi indirecte şi adusă în sapă de lemn. Se cunoaşte zguduitorul tablou pe care, încă din 1688, l-a zugrăvit La Bruyère: „Toată lumea poate vedea unele animale fioroase, femei şi bărbaţi, răspândiţi pe câmpii, negri, palizi şi arşi de soare, legaţi de pământul pe care îl scurmă şi-i răstoarnă cu o îndărătnicie de neînvins. Vocea lor pare articulată şi când se ridică pe picioare, dezvăluie un chip omenesc şi sunt, în adevăr, oameni. Se retrag noaptea în vizuini, unde trăiesc cu pâine neagră, cu apă şi

rădăcini. Aceşti oameni cruţă celorlalţi osteneala de a semăna, de a munci pământul şi de a strânge roadele pentru a trăi, şi merită, astfel, să nu fie lipsiţi de pâinea pe care ei au semănat-o”.

Astfel de rămăşiţe ale epocilor celor mai barbare ale feudalităţii puteau fi semnalate în domeniile cele mai variate ale vieţii publice. Nu exista un sistem juridic pus la curent cu nevoile mai noi ale ţării. Justiţia se împărţea după ordonanţe şi edicte datând uneori de sute de ani. Posturile de judecător puteau fi cumpărate şi ele erau atribuite unor tineri abia ieşiţi din copilărie. Tortura – roata şi stâlpul – era procedură legală de anchetă. Pedeapsa cu moartea, prin sfâşiere, ardere, ştreang şi eşafod, era aplicată frecvent şi, uneori, pentru delictele cele mai neînsemnate. Epoca a comentat mult cazul unei nenorocite servitoare condamnată la moarte prin spânzurătoare pentru vina de a fi şterpelit câteva prosoape de la stăpânii ei. Sentinţele se dădeau în numele lui Dumnezeu şi condamnatul trebuia să se pocăiască înainte de a fi executat. Crimele religioase definite de dreptul penal al vremii erau sumedenie. Erau oameni care trebuiau să răspundă de crima de ateism, blasfemie, vrăjitorie,

erezie şi schismă. Pentru toate crimele religioase se prevedea moartea pe rug. După revocarea edictului din Nantes, protestanţii încetaseră să mai aibă drepturi în Franţa. În 1724 Ludovic al XV-lea va interzice orice altă religie în afară de cea catolică. Vasele franceze se mişcau prin mijlocul străvechi al vâslaşilor înlănţuiţi pe băncile lor, nenorociţii galerieni, la care noi, oamenii moderni, nu ne putem gândi decât cu cel mai adânc cutremur al inimii. Legaţi în lanţuri, vâslind câte douăsprezece ceasuri în şir sub loviturile de bici ale vătafilor lor, mâncând şi dormind pe banca pe care erau înlănţuiţi, aceşti nenorociţi nu erau eliberaţi niciodată, dacă nu se putea găsi, cu ajutorul cavalerilor de Malta, vreun sclav sarazin, care, în schimbul unei sume de bani plătită familiei, să înlocuiască pe condamnatul francez, ajuns la termenul pedepsei sale. Protestanţii erau trimişi la galere. Se citează cazul unui oarecare Jean-Pierre Espinas care vâslise douăzeci şi trei de ani pe galerele Franţei, pentru vina de a fi adăpostit un pastor protestant refugiat.

Existau aşa-numitele *„lettres de cachet”,* un fel de ordine nemotivate de arestare, contrasemnate de

un ministru, prevăzute cu sigiliul regal şi emise, pe un timp nelimitat, împotriva unor nefericiţi care nu făcuseră nimic pentru ca justiţia să poată fi pusă în mişcare. Barbaria acestor practici judiciare şi administrative creşte în tot timpul secolului al XVIII-lea. După atentatul neizbutit al lui Damiens împotriva lui Ludovic al XV-lea, se instituie pedeapsa cu moartea pentru orice critici adresate religiei sau puterii regale, ca şi pentru autorii sau răspânditorii scrierilor cu un cuprins primejdios bisericii sau coroanei. Procedura arderii scrierilor incriminate era un lucru cu totul obişnuit în epocă.

La 1 septembrie 1715 Ludovic al XIV-lea moare, lăsând ţara cu o datorie publică de două miliarde şi cu numeroase înfrângeri în politica ei externă. Philippe de Orléans, nepotul regelui, devine regentul Franţei pentru timpul minorităţii lui Ludovic al XV-lea. Se aude mai întâi un strigăt de uşurare. Dar situaţia era gravă. Se impunea o reformă financiară: impozitul proporţional. Ideea de a impune clerul şi nobilii părea însă o enormitate şi noua aşezare a impozitelor nu se poate aplica. Se face o revizie a finanţelor publice şi se descoperă că regele împrumutase sume colosale,

că încasatorii impozitelor reţineau banii şi jucau cu ei la bursă, că soldele armatei nu mai puteau fi plătite. Un financiar scoţian, John Law, vine în Franţa cu proiecte de redresare a finanţelor publice. El creează o bancă, cerând de la acţionari numai un sfert din depunerile lor, în aur, restul fiind primit în hârtie-monedă. Banca lui Law emite acţiuni pe care le garantează prin întreprinderi în Canada, în vederea cărora creează aşa-numita „Companie a Occidentului”. Law propune în acelaşi timp mai multe reforme: concedierea unui număr de cel puţin 40.000 funcţionari, preluarea datoriei de stat de către banca Law, vânzarea bunurilor bisericii achiziţionate în ultimii o sută douăzeci de ani. Acţiunile băncii Law cresc la început în proporţii nemaiauzite. Este vremea marilor speculaţii la bursă, a oamenilor îmbogăţiţi peste noapte, a renumiţilor *„traitants”* din rândul cărora Le Sage desprinde figura eroului comediei sale *Turcaret*. Dar când se iveşte criza de încredere, acţiunile băncii se prăbuşesc. Law fuge din Franţa şi moare sărac la Veneţia. În 1720 Franţa trăieşte grava încercare a falimentului de stat.

Dacă ne gândim că ne aflăm în vremea

rococoului, a marchizelor şi marchizilor, a serbărilor pastorale la curte, a perucilor pudrate, a hainelor de mătase, a favoritelor regale, a epocii celei mai graţioase dar şi mai imorale din istoria lumii moderne, nu putem să nu rămânem uimiţi de adâncul contrast interior al acestei epoci. Menuetele vremii şi *Călătoria spre Cythera* a lui Watteau se detaşează pe fondul unui adânc şi general strigăt de jale. Idila marchizilor pudraţi ascundea mizeria ţărănimii, plânsul galerienilor, persecuţia protestanţilor, ruguri care mistuiau oameni şi opere, nenorociţi care îmbătrâneau la Bastilia, pentru a nu mai vorbi de teribila imoralitate a cercurilor conducătoare. Dar s-au găsit mai mulţi oameni care au priceput toate acestea. Unul din ei a fost Voltaire.

II

Voltaire s-a născut la Paris, în ziua de 21 decembrie 1694. Venea pe lume într-o veche familie burgheză, ai cărei membri pot fi urmăriţi până la începutul secolului al XVI-lea ca meşteşugari, negustori, proprietari de pământ. Tatăl său era un

notar public, cu întinse relaţii. Se ocupase de afacerile lui Boileau şi îi redactase testamentul. Îl cunoscuse pe Pierre Corneille. Ducele de Saint-Simon, autorul celebrelor *Memorii*, îşi aducea aminte de el ca de unul din oamenii de afaceri ai tatălui său. Era un om instruit, cinstit şi grav. Mama descendentă a unei familii nobiliare din Poitou, era, spre deosebire de soţul ei, o natură veselă şi imaginativă. Salonul ei era un loc de întâlnire al câtorva din scriitorii vremii. Frecventa pe vestita Ninon de Lenclos, interesantă figură a vechiului regim, a cărei amintire merită să fie păstrată, nu atât pentru tinereţea ei cam frivolă, cât pentru faptul de a fi fost una din inteligenţele cele mai cultivate ale vremii sale, o natură de artistă, excelentă muziciană, prietena lui Molière, luptătoare pentru emanciparea femeii, foarte influentă prin salonul ei în care se adunau multe din spiritele de seamă ale epocii. Voltaire a fost prezentat bătrânei Ninon de Lenclos, care trebuie să-şi fi dat seama de precocitatea genială a copilului de zece sau unsprezece ani, pentru că la sfârşitul vizitei îi face un însemnat dar de cărţi. Amintirea ei, pilduitoare prin deschiderea spiritului şi libertatea faţă de prejudecăţi,

a fost de mai multe ori evocată de scriitor, în operele şi în corespondenţa sa. Mare influenţă asupra copilului Voltaire au avut şi alţi prieteni ai casei, spirite libere şi ironice, reprezentanţi ai „libertinismului”, acel curent al „liberei-cugetări” în luptă cu vechiul dogmatism religios, care se manifestase încă din secolul al XVII-lea, fraţii Caumartin şi abatele de Châteauneuf. Din cei cinci copii ai soţilor Arouet, doi au murit în vârstă tânără. Au trăit un frate, Armând, o fire cu totul opusă lui François, austeră şi pioasă, şi o soră, Margueritte.

Catherine, devenită soţia unui căpitan Denis şi mama a doi copii: o fată, mai târziu conducătoarea gospodăriei lui Voltaire, şi un băiat, viitorul abate Mignot, care va îngriji de înmormântarea unchiului.

În anul 1703, Voltaire intră în colegiul Louis-le-Grand, renumitul institut de învăţământ condus de iezuiţi. Este o şcoală nobiliară în care elevii aparţin celor mai puternice familii ale Franţei. Unii din aceşti tineri îşi împart vremea lor între colegiu şi saloanele în care obţin mari succese, se bat în duel şi părăsesc curând şcoala, pentru a obţine demnităţi în stat, în armată sau în biserică. Părinţii iezuiţi folosesc metode

de captaţie: sunt binevoitori şi indulgenţi. Austeritatea jansenistă nu este pe gustul lor. În şcolile iezuite, învăţământul se preda în limba latină. Scopul principal al învăţământului era să facă pe elevi să compună versuri şi să ţină discursuri în latineşte. Limba greacă ocupa un loc mult mai mic în program. Se preda matematica, elemente de fizică şi filosofie, dar programul de studii era colorat mai cu seamă în sens literar şi lingvistic. Gramatica şi retorica erau disciplinele de bază. Un mare rol îl jucau apoi reprezentaţiile teatrale, tragedii şi comedii, menite să fortifice memoria elevilor şi să le înfăţişeze frumuseţea virtuţilor şi ridiculul viţ iilor. Se dezbăteau apoi procese fictive cu inculpaţi alegorici, în timpul cărora elevii trebuiau să pronunţe pledoarii pentru medicină, retorică, filosofie, artă ş.a.m.d. Cât de nesatisfăcător era învăţământul iezuiţilor la Louis-le-Grand o va spune scriitorul mai târziu, când în articolul *Education* din *Dicţionarul filosofic* pune amintirile sale în gura unui personaj fictiv: „Când am ieşit în lume şi am încercat să deschid gura, oamenii au început să râdă de mine. Recitam odele lui Ligurinus şi *Pedagogul creştin,* dar nu ştiam că

Francisc I a fost luat prizonier la Pavia, nici tinde se află această localitate. Nu cunoşteam ţara unde mă născusem, nici legile ei fundamentale, nici nevoile patriei melc, nu ştiam nimic din matematici şi nimic din filosofia sănătoasă”.

Voltaire era un şcolar de o neobişnuită precocitate, foarte studios. Încă din vremea trecerii sale prin colegiul iezuiţilor îşi fac apariţia câteva din tendinţele lui viitoare. Unul din profesorii colegului, părintele Lejay, îi prezice într-o zi, cu oroare, că va deveni „un corifeu al deismului”, adică al acelei religiozităţi filosofice în luptă cu biserica oficială. Colegii săi la Louis-le-Grand, sunt, după cum am spus mlădiţe aristocratice. Dintre aceştia unii vor, deveni mari nume ale Franţei absolutiste: Mareşalul Richelieu, ducele de Lauzun, fraţii d’Argenson, viitorii miniştri, contele d’Argental, contele Pont-de-Veyle, căruia îi va dedica o poemă, şi alţii. Voltaire creşte în mijlocul acestui tineret foarte orgolios, adeseori insolent; dar şi în vremea şcolii, şi mai târziu fiul notarului Arouet se menţine într-o atitudine plină de demnitate. Când îi soseşte ştirea că dl de Richelieu s-a exprimat fără politeţe în ce-l priveşte, Voltaire scrie

prietenului lor comun Thieriot, sub data de 11 septembrie 1722: „Sunt foarte mirat de mânia domnului de Richelieu. Îl stimez prea mult pentru a crede că a putut vorbi cu un aer de nemulţumire, ca şi cum m-aş fi abătut de la ceea ce îi datoram. Nu-i datorez decât prietenie şi nu aservire *(asservissement);* şi dacă mi-ar cere-o, nu i-aş mai datora nimic. I-am scris şi nu te mai sfătuiesc să-i revezi, dacă te aştepţi să primeşti de la el, în numele meu, învinuiri care ar avea aerul unei reprimande şi care i-ar sta tot atât de rău, lui, dacă mi-ar face-o, şi mie, dacă aş primi-o”.

După ce părăseşte colegiul, Voltaire se gândeşte să se consacre carierei literare. Bătrânul Arouet nu este de acord cu acest proiect, nu ţine în mare stimă pe literaţi şi se teme că fiul său, intrând în tagma lor, s-ar destina unui viitor întunecat. Doamna Arouet nu mai trăia acum. Voltaire crede că va putea studia dreptul şi audiază câtva timp prelegerile facultăţii. Dar zădărnicia învăţământului juridic al vremii, redus aproape numai la memorizarea *Pandectelor,* îi repugnă. Se hotărăşte atuncea să trăiască pentru scopurile sale.

III

În ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XIV-lea, tendinţele comprimate de bigotism şi ipocrizia curţii încearcă să se manifeste. Libertinismul produce acum marca lui operă filosofică pusă în serviciul raţiunii şi toleranţei, *Dicţionarul istoric şi critic* (1695 – 1697) al lui Pierre Bayle. Libertinismul adoptă însă curând şi înţelesul lui mai nou, acela care desemnează o viaţă uşuratică. Ambele înţelesuri sunt reprezentate de cercul de prieteni care se întâlnesc în castelul Le Temple, în jurul marelui prior de Vendôme, un cleric cu o alcătuire morală şi un fel de viaţă posibile numai în vechiul regim şi al cărui cinism i-a prilejuit lui Saint-Simon un celebru portret. Voltaire este introdus în vesela, dar dubioasa societate din jurul lui Vendôme de către abatele Châteauneuf, prietenul familiei sale. Tânărul Arouet are prilejul să-şi Manifeste de pe acum spiritul lui foarte inventiv, gata în orice moment să găsească epigrama sarcastică şi muşcătoare. Devine unul din oaspeţii cei mai preţuiţi ai salonului din castelul Le Temple. Domnul, notar Arouet este foarte

nemulţumit cu modul de viaţă al fiului său şi, dorind să-i sustragă influenţelor sub care alunecase, se gândeşte să-i îndepărteze din Paris. Fuseseră convocate, la Haga, statele generale, adică adunarea reprezentanţilor nobilimii, clerului şi ai celei de-a treia stări din cele şapte provincii care alcătuiau regatul Olandei. Marchizul de Châteauneuf este rugat să ia pe lângă sine, ca ataşat, pe tânărul Arouet. Haga devenise unul din locurile de refugiu pentru hughenoţii francezi, după revocarea edictului din Nantes. Printre familiile franceze instalate la Haga se găsea şi aceea a unei doamne Dunoyer, cu cele două fiice ale ei. Voltaire se îndrăgosteşte de cea mai mică dintre ele, de Olymipic. Doamna Dunoyer nu vede însă cu ochi buni înclinaţia fiicci ci pentru un tânăr fără nicio situaţie şi cerc marchizului de Châteauneuf îndepărtarea aceluia care ar fi putut compromite reputaţia Olympiei. Despărţirea se produce cu mare durere pentru cei îndrăgostiţi. Urmează o pasionată corespondenţă şi câteva întâlniri tainice, în care fata trebuie să se deghizeze. Devenită, mai târziu, contesă Winterfeld şi revenită în Franţa, numele Olympiei apare în corespondenţa lui Voltaire până în 1736.

Înapoiat în Paris tânărul atât de zburdalnic cedează insistentelor tatălui. Trebuia găsită o ocupaţie serioasă pentru el. În cancelaria avocatului Alain, Voltaire învaţă acum procedurile sinuoase ale justiţiei vremii, felul complicat în care putea dobândi dreptatea şi mai ales, chipul în care ea putea fi tăgăduită. Învăţătura aceasta nu va rămâne fără rod pentru el. Stabileşte, în aceeaşi vreme, legături cu teatrul. În mintea sa încolţise ideea de a scrie tragedia *Oedip.* Cercurile teatrale se deschid însă cu greutate unui debutant. Printre figurile întâlnite în frecventarea Comediei Franceze îi apare o fiinţă deosebită prin graţie, frumuseţe şi geniu, actriţa Adrienne Lecouvreur, căreia îi dedică mai multe poeme. Scrie, tot atuncea, diferite pamflete şi povestiri în versuri, apoi ode în stil clasic, dintre care una, prilejuită de un concurs al Academiei şi menită să glorifice pietatea regală, nu izbuteşte să câştige premiul, căzut în lotul unui abate Dujarry. Este vorba de oda *Sur le voeu de Louis XIII* (1714). Invitat de vechiul coleg Caumartin la castelul tatălui său, nu departe de Fontainebleau, Voltaire găseşte aici un mediu asemănător aceluia de la Le Temple. Tânărul

autor înmulţeşte acum operele sale cu epistole în versuri, dintre care două sunt adresate abatelui Servien, familiar al salonului lui Vendôme, personaj libertin în toate înţelesurile cuvântului şi care petrecuse câtva timp la Bastilia, apoi la Vincennes, pentru faptul de a fi protestat, cu prilejul unui prolog debitat la o reprezentaţie de operă, împotriva adulaţiei nemăsurate cu care era înconjurată persoana regelui. Poetul adresează prizonierului de la Vincennes sfaturi stoice: prin răbdare şi statornicie turnul unei închisori poate fi schimbat într-un palat al Minervei, căci „un filosof e liber chiar în lanţuri”. În acelaşi an moare Ludovic al XIV-lea. Regentul Philippe de Orléans, fiul fratelui regelui şi al prinţesei bavareze Elizabeth-Charlotte, este un om de o rară imoralitate şi de un neobişnuit cinism. Bătrânul rege îl numise odată „un fanfaron al viţiului”. Încă din primul an al regimului său, Philippe de Orléans încearcă redresarea finanţelor publice şi recurge la ajutorul lui John Law. Voltaire atacă, în poezii ocazionale, desfrâul speculanţilor de bursă, prilejuit de sistemul lui Law. Dar spiritul foarte muşcător al poetului îşi atrage duşmănii primejdioase, când epigramele şi pamfletele

lui ating persoana regentului, despre a cărui imoralitate încetase să se mai vorbească în şoapte. I se pune deci în vedere să părăsească Parisul şi poetul găseşte azil în castelul lui Maximilian de Sully, pe Loire, unde se adunase o altă societate de libertini. O epistolă în versuri adresată regentului, care, fără să conţină o retractare, cuprinde reflecţia că un prinţ nu poate întruni toate sufragiile supuşilor săi, îi obţine autorizaţia de a se înapoia la Paris. Dar aici sarcasmul lui dă din nou roade. Pamfletele lui anonime trec din mână în mână. Unul din ele, în latineşte, începând cu cuvintele *regnate puero,* acuză pe regent de asasinat prin otrăvire, de incest, de golirea tezaurului, de violare a încrederii publice. Un spion al poliţiei, căpitanul Beauregard, obţine de la Voltaire mărturisirea că el este autorul acestui pamflet şi chiar al altora, care de fapt nu-i aparţineau. Regentul ordonă închiderea scriitorului la Bastilia, unde rămâne de la 17 mai 1717 până la 11 aprilie 1718. După eliberare este trimis să locuiască la Chaulieu, unde familia Arouet avea o proprietate. Abia în toamna aceluiaşi an i se îngăduie să revie la Paris. În vremea aceasta noi idei literare încolţesc în mintea lui

Voltaire.

IV

Există numeroase portrete ale lui Voltaire. Unul din tinereţe, datorit pictorului Largillière, ni-l înfăţişează cu lunga perucă buclată care se mai purta în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Poartă vesta de brocart, jaboul de dantelă, haina cu nasturi îmbrăcaţi ai eleganţilor vremii. Fruntea este monumentală, şi sub sprâncenele ridicate ale omului care încearcă o surpriză, se deschid ochii animaţi de surâsul continuat pe gura cu buzele subţiri. Faţa este slabă, dar încă nu căzută, cu trăsăturile adâncire, ca în portretele de mai târziu. Este un tânăr cu o înfăţişare plăcută, plină de distincţie. Aşa trebuie să fi apărut în saloanele libertine ale vremii, în care spiritul lui fermeca pe unii, umplea de ură şi îndârjire pe alţii.

Nenumărate sunt frecventările lui în societatea aristocrată a vremii. În castelul ducelui de Sully cunoaşte pe tânăra Suzanne de Lavry, care nutrea veleităţi teatrale. Voltaire terminase tragedia ***Oedip*** şi scena Comediei Franceze i se deschisese. Suzanne ar

fi vrut să interpreteze rolul Jocastei, dar cum acest rol nu-i convenea deloc, reprezentaţia se dă cu o altă artistă spre sfârşitul anului 1718. Piesa este jucată în faţa regentului şi a unui public de curteni, doritori să observe reacţiile produse de aluziile piesei. Tragedia relua vechea temă a lui Sofocle, pe cart: Corneilie o mai tratase în veacul trecut. Destinului cunoscut al regelui Thebei, care, prigonit de zei, îşi ucide tatăl şi devine soţul mamei sale, Jocasta, noul poet îi adăugă episodul de dragoste dintre Jocasta şi Filoctet, prinţul Eubeii. Era o concesie făcută gustului contemporan, care nu putea concepe o tragedie fără un episod de dragoste. Filoctet devine purtătorul de cuvânt al convingerilor filosofice ale poetului. Parterul ascultă cu uimire declaraţia lui Filoctet: ***Un roi pour ses sujets est un Dieu qu'on révére. Pour Hercule et pour moi***, ***il est un homme ordinaire*** (un rege este pentru supuşii săi un zeu venerat. Pentru Hercule şi pentru mine este un om obişnuit)., sau ***Toujours libre sans lui, sans sujets et sans maître***, ***J'ai fait des souverains et n'ai point voulu l'être*** (Rămânând mereu liber, fără supuşi şi fără stăpân, am creat suverani, dar n-am vrut să fiu unul dintre ei). Marele

preot pronunţă cuvinte sediţioase: ***Tremblez, malheureux roi***, ***votre règne est passé; Une invisible main suspend sur votre fête Le glaive menaçant que la vengence appréte***; ***Bientôt de vos forfaits vous-même épouvanté***, ***Fuyant loin de ce trone ou vous êtes monté***... ***Partout d'un dieu vengeur vous sentirez les coups***: ***Vous chercherez la mort***: ***la mort fuira de vous... Au crime***, ***au châtiment malgré vous destiné, Vous seriez trop heureux de n'être jamais né.*** (Tremură, nenorocit rege, domnia ta s-a sfârşit; o mână nevăzută atârnă deasupra capului tău Sabia ameninţătoare pe care o ascute răzbunarea; înspăimântat în curând de crimele tale, Fugind departe de tronul pe care te-ai înălţat... Vei simţi pretutindeni loviturile unui zeu răzbunător; Vei căuta moartea; dar moartea va fugi de tine... Sortit, fără voia ta, crimei şi pedepsei, Te-ai simţi prea fericit dacă nu te-ai fi născut niciodată.) Jocasta articulează un adevărat rechizitoriu împotriva preoţimii: ***Nos prêtres ne sont point ce qu'un vain peuple pense***, ***Notre credulité fait toute leur science.*** (Preoţii noştri nu sunt ce gândesc oamenii neştiutori despre ei. Credulitatea noastră este toată

ştiinţa lor.) Niciodată nu se auziseră cuvinte atât de îndrăzneţe pe scena Comediei Franceze. Tragedia a avut totuşi un mare succes. Autorul apăruse în figuraţia piesei, ca unul din pajii care purtau trena Marelui-Preot. Regentul a dovedit răbdare faţă de atâtea aluzii care-l atingeau direct. După sfârşitul reprezentaţiei l-a chemat pe autor şi i-a făcut daruri. Sora regentului a acceptat dedicaţia piesei, care va apărea în anul viitor iscălită cu pseudonimul Voltaire, întrebuinţat pentru prima oară acum. Când, după câteva zile, regentul îl invită la masă, Voltaire găseşte prilejul să-i trimită una din săgeţile ironiei lui: „Sunt foarte recunoscător alteţei-voastre regale că se îngrijeşte de hrana mea, dar o rog să nu se mai ocupe de locul unde trebuie să locuiesc”.

În publicul care asista la premierea lui *Oedip* se găsea şi doamna de Villars, care entuziasmată, ca şi soţul ei, de piesă, doreşte să cunoască pe autor şi să-i introducă în cercul ei de prieteni intimi. Voltaire încearcă o pasiune puternică pentru doamna de Villars, dar luptă împotriva acestei pasiuni, simţită ca păgubitoare pentru cariera lui de creator. Continuă totuşi o viaţă foarte răspândită. Este când în salonul

ducelui de Richelieu, când la marchizul de Mimeur, când la doamna de Bernières. Într-un rând cunoaşte pe lordul Bolingbroke, membru al partidului conservator englez (tory), fost ministru de război şi de externe al Angliei, refugiat în Franţa în momentul în care, după urcarea pe tron a regelui George I, complotase în favoarea lui James III, ultimul membru al vechii dinastii. Lord Bolingbroke trăia acum la moşia La Source din Anjou, de unde coresponda cu Swift. Era un om foarte învăţat şi un spirit deschis pentru ideile noi, unul din reprezentanţii liberei cugetări şi ai deismului englez.

La moşia lordului Bolingbroke citeşte Voltaire pentru întâia oară în public noua lui operă, o epopee. *La ligue,* devenită mai târziu *Henriada.* Poema glorifică figura lui Henric al IV-lea, acela care pusese capăt lungilor războaie religioase şi civile ale secolului al XVI-lea şi instituise un regim de toleranţă religioasă, pe care nepotul şi urmaşul lui, Ludovic al XIV-lea, îl întrerupsese prin revocarea edictului din Nantes. Poemul se dispensează, până la un punct, de intervenţiile supranaturale, comune tuturor epopeelor, pe care le înlocuieşte cu alegorii: Discordia, Trădarea,

Furia, Fanatismul, Războiul, înţelepciunea etc., cărora le dă un loc în acţiune. Procedeul personificării unor idei abstracte dispensează pe scriitor de observaţia vieţii şi a naturii şi înlocuieşte, prin reci abstracţiuni, imaginile concrete şi bogate în semnificaţii cu care poeţii ne sunt îndatoraţi. Acţiunea *Henriadei* începe în momentul în care Henric al III-lea, înţeles cu Henri de Bourbon, regele Navarei, îl trimite pe acesta în Anglia, pentru a cere ajutor reginei Elisabeta împotriva armatelor catolice grupate în aşa-zisa Ligă, care devasta teritoriul naţional: prilej pentru poet de a evoca un regim politic considerat superior prin acele libertăţi ale poporului care lipseau încă Franţa. Henri descrie în faţa Elisabetei, nenorocirile Franţei şi grozăviile nopţii Sfântului Bartolomeu, când hughenoţii, îşi găsesc moartea într-un masacru rămas de pomină. Henri de Bourbon se întoarce în Franţa cu ajutor englez şi respinge armatele Ligii. Dar Discordia zboară la Roma, la curtea papei Sixt al V-lea şi revine. De-acolo, cu Politica, pentru a urzi dezordini la Paris. Discordia înarmează braţul lui Jacques Clement care, condus de Fanatism, ucide pe Henric al III-lea. Henric al IV-lea este recunoscut rege al Franţei de către

armatele sale. Asediază atunci Parisul. Ludovic-cel-Sfânt îi apare şi, conducându-l în lumea de dincolo, îi arată, în Palatul Destinului, gloriile trecute şi viitoare ale Franţei. Discordia făureşte planul de a-l atrage pe Henric în palatul Amorului, pentru a-i slăbi voinţa. Henric zăboveşte câtva timp lângă vestita doamnă d'Estrées, „frumoasa Gabriela”. Dar sfatul lui Mornay şi propria conştiinţă îl readuc la armatele lui. Continuă asediul Parisului, în care bântuie foamea. Dar regele generos hrăneşte pe parizienii asediaţi, până când, cetatea deschizându-i porţile, războiul fratricid ia sfârşit. Puţină lume mai citeşte astăzi *Henriada,* cu recile ei alegorii, cu batalioanele ei de alexandrini monotoni, dar nimeni dintre câţi urmăresc progresul ideilor de toleranţă religioasă în Franţa absolutistă, dominată de iezuiţi, nu poate să nu se oprească în faţa acestei opere, Prin ea figura lui Henric al IV-lea, pusă câtva timp în umbră de Ludovic al XIV-lea, a fost din nou recunoscută în însemnătatea ci istorică şi aşezată la locul care-i revenea.

Scriitorul devenit celebru, oaspetele disputat al atâtor saloane, unde spiritul lui era foarte gustat, primeşte, într-o zi, invitaţia doamnei de Rupelmonde,

o tânără văduvă mult sărbătorită în societatea pariziană, pentru a o însoţi într-o călătorie în Olanda. Această ţară era de multă vreme un centru al liberei cugetări europene. Numeroase scrieri, care nu puteau apărea în Franţa, se tipăreau în Olanda. Aici găsise Descartes un loc liniştit al meditaţiei sale. Hughenoţii aflaseră aici un adăpost. Călătoria în patria liberei cugetări şi a toleranţei religioase prezenta o deosebită atracţie pentru Voltaire. Poate că la Haga s-ar fi putut găsi un editor pentru *Henriada?* Doamna de Rupelmonde unea graţia fizică a persoanei sale cu un spirit cultivat şi idei înaintate. Era o femeie-filozof, cum societatea vremii cunoştea mai multe. Din discuţiile cu tovarăşa lui de călătorie se încheagă sub pana lui Voltaire poemul *Le pour et le contre* (1722), cunoscut şi sub titlul *Epistolă către Urania.* Adresându-se prietenei sale, el evocă mai întâi numele poetului antic, al lui Lucretius, al cărui exemplu în înlăturarea superstiţiilor declară că doreşte să-i urmeze. Frumoasa Urania voia ca poetul să-i zugrăvească primejdiosul tablou al „minciunilor sacre”, de care e plin pământul şi s-o elibereze de teoriile lumii de dincolo. Poetul declară iubirea lui

pentru Dumnezeu, înţeles ca un părinte bun al lumii. Oamenii I-au transformat însă pe Dumnezeu într-un tiran. În locul religiilor tradiţionale, poetul propune religia naturală, aceea care, gravată în inima omului, ne învaţă că omul nu este îndatorat Creatorului decât cu inima sa curată şi dreaptă. *Epistola către Urania* este primul document al deismului voltairian, adică al acelei forme a religiozităţii opuse formelor ei istorice şi instituite, împotriva cărora polemica lui Voltaire se va exercita mereu de aci înainte.

În drumul spre Olanda şi la înapoiere Voltaire întâlneşte, la Bruxelles, pe poetul liric, celebru în vremea lui, Jean-Baptiste Rousseau, care trăia surghiunit din Franţa, din pricina participării lui într-un scandal literar al epocii. Acuzase pe un adversar, Joseph Saurin, indicându-l drept autorul unui pamflet literar scris de el însuşi şi care nemulţumise pe mulţi. Saurin era un fost calvinist şi denunţătorul lui spera că poliţia va descoperi în trecutul victimei destule motive pentru detenţiunea ei îndelungată. Când Saurin izbuteşte să se elibereze din închisoare, porneşte la rându-i urmăriri împotriva lui Rousseau, care trebuie să se hotărască la I ugă. Cu toată

urâţenia caracterului său, puţin scrupulos în alegerea mijloacelor, Jean Baptiste Rousseau continua să se bucure de o întinsă notorietate literară. Voltaire era cu el în corespondenţă. Întâlnindu-l la Bruxelles, îi citeşte fragmente din *Henriada,* nesocotind faptul că Rousseau evoluase între timp către o inspiraţie religioasă, manifestată cu ostentaţie în ode pline de pietate catolică. Deocamdată Rousseau nu reacţionează, dar când Voltaire, în călătoria de înapoiere, îl întâlneşte din nou pe Rousseau, acesta îi citeşte ultima lui poemă, *Odă către posteritate,* lungă compoziţie retorică în care autorul îşi făcea propriul lui elogiu, atât de puţin justificat de caracterul şi faptele sale. Reflecţia lui Voltaire, la sfârşitul lecturii, cade fără nicio cruţare: „Mi-e teamă că oda aceasta nu va ajunge niciodată la adresă”. Un om atât de veninos ca nefericitul Jean-Baptiste n-a putut oprimi cu seninătate săgeata. Împrejurarea aceasta, atât de neînsemnată, stă la originea lungii polemici în versuri, întinsă de-a lungul a doua decenii, de care epoca s-a înveselit. Ironia lui Voltaire era superioară pentru că poziţiile ei morale erau mai bune. Publicul vesel s-a rânduit de partea lui Voltaire şi reputaţia lui Jean-

Baptiste s-a îngropat în hohotele de râs ale acestui episod.

La sfârşitul anului 1723 regentul moare subit. Ducele Henri de Bourbon devine primul ministru al tânărului rege. Ludovic al XV-lea, pe care aristocraţia îl va numi *„le bien-aimé"* (multiubitul) a fost în realitate una din cele mai triste figuri ale istoriei; un ins lipsit de orice umanitate, foarte dispreţuitor, fără nicio conştiinţă a îndatoririlor sale de stat şi popor, stricat până în măduva oaselor încă de la vârsta cea mai cruda. Mentorul lui era abatele Fleury, un personaj abil dar plin de perversitate. Se pune îndată problema căsătoriei tânărului monarh. O intrigantă din cercurile curţii, marchiza de Prie, prietena primului ministru Henri de Bourbon, se pricepe să impună ca logodnică pe Maria Leszczyńska, fiica fostului rege al Poloniei, Stanislas, alungat de pe tron de către August-cel-tare al Saxoniei şi care, lipsit de bunurile lui, trăia sărac în Alsacia, în tovărăşia câtorva ofiţeri ai fostei sale curţi. Cununia oficială are loc la Strasburg, regele fiind reprezentat printr-un delegat, ducele de Orieans. Festivităţile legate de acest eveniment au loc, după aproape o lună, la Versailles şi

cei doi soţi ajung abia atunci să se cunoască. Chiar de-a doua zi începe între Henri de Bourbon şi abatele Fleury, devenit curând cardinal, lupta de captare a regelui. Au fost de mai multe ori povestite etapele acestei guerile, din care n-au lipsit episoadele sângeroase şi scandalurile de moravuri, la sfârşitul cărora cardinalul Fleury rămâne singurul stăpânitor al terenului. După izgonirea primului ministru şi otrăvirea marchizei, Voltaire se vede lipsit de acel sprijin social fără de care viaţa unui scriitor era aproape imposibilă în vechiul regim.

Fontaine Pinx. F. G. Schmidt Sculp.

ADRIENNE LE COUVREUR

Actrice du Théatre François

Née à Fimes en 1690 Morte à Paris le 20 Mars 1730.

A Paris chez Odieuvre M.d d'Estampes, quai de l'Ecole, vis-a-vis la Samaritaine a la belle Image.

Castelul de la Ferney - faţada principală. Sus, după o gravură de Daniel Berger

În 1725, Voltaire întâlneşte la Operă, apoi în cabina Adrianei Lecouvreur la Comedia Franceză, pe un tânăr aristocrat, cavalerul de Rohan-Chabot, membru al uneia din familiile cele mai puternice ale Franţei, dar altfel un personaj nul şi de o totală poltronerie. Cu insolenţa caracteristică, cavalerul Rohan i se adresează scriitorului: – „Mi se pare că sunteţi domnul Arouet sau Voltaire. În definitiv, care este numele dvs? – Numele meu – îi răspunde Voltaire, – începe cu mine şi al dumitale se sfârşeşte cu dumneata”. Rohan ridică bastonul. Voltaire pune mâna pe garda sabiei cu care, după obiceiul vremii, mergea încins. Un ţipăt al Adrianei desparte pe cei doi adversari. Dar, după câteva zile, în timp ce dejuna la Maximilien de Sully, este chemat afară de cineva care doreşte să-i vorbească. În curte se vede înconjurat de şase indivizi care-l lovesc. Rohan stătea la o mică distanţă. Revenit în sala de mâncare, Voltaire îi cere lui Sully să intervină pentru a repara ofensa primită. Dar nobila lui gazdă declară că nu se poate amesteca într-o afacere pe care n-o cunoaşte deloc. Săptămâni întregi îl caută scriitorul pe ofensatorul său, pentru a

obţine satisfacţia la care avea dreptul. Revolta lui îşi înmulţeşte martorii şi ameninţările exprimate alarmează poliţia. La 17 aprilie 1726 este din nou arestat şi condus la Bastilia. Din închisoare scrie ministrului poliţiei, cerându-i să i se permită a pleca în Anglia. La 2 mai este eliberat şi condus la Calais. O corabie îl transportă la Greenwich.

Călătorul găseşte o ţară frumoasă, plină de verdeaţă. O mare animaţie domină peste tot. Sute de vase de comerţ sunt ancorate la ţărmurile Tamisei. Din când în când întâmpină mulţimi care urmăresc curse de cai şi alte întreceri sportive. Oamenii sunt bine îmbrăcaţi, unii din ei au venit călări, fetele şi tinerele femei sunt foarte frumoase, toate figurile exprimă mulţumire şi seninătate. Sunt oameni din popor, cum i se lămureşte, în aceeaşi seară, în casa lordului Bolingbroke, unde găseşte îndată adăpost. Primele impresii ale sosirii în Anglia sunt consemnate într-o scrisoare adresată unui anonim *Lettre à M. Xxx.* (1727), care conţine şi interesante însemnări asupra spleenului englez, ca şi asupra limitelor reale ale libertăţilor englezfe, unde un marinar mai putea fi pus în lanţuri pentru a fi silit să se îmbarce pe navele

regelui Norvegiei. Bolingbroke se înapoiase de curând în Anglia, după ce renunţase să mai susţină pretenţiile la tron ale lui James al III-lea şi se împăcase cu noua dinastie de Hanovra, în persoana lui George I. Acţiunea politică a bărbatului de stat conservator îşi pierduse acum din însemnătatea ei. Anglia era condusă de cabinetul liberal al lui Robert Walpole. Acesta sprijină subscripţia în vederea publicării *Henriadei.* În casa ospitalieră a lui Bolingbroke stabileşte Voltaire o mulţime de legături cu personalităţile influente ale vremii. Cercul relaţiilor lui se întinde mereu, cuprinzând curtea, saloanele şi literatura. Cunoaşte pe poeţii Edward Young şi James Thomson, dar vizita la Pope nu dă niciun rezultat, din pricina greutăţii fiecăruia clin cei doi scriitori de a se exprima în limba celuilalt. Mai târziu Voltaire şi-a însuşit destul de temeinic limba engleză, ajungând nu numai să converseze cu uşurinţă, dar să şi scrie în această limbă.

Cu toate bunele impresii ale primului timp petrecut în Anglia, starea de spirit a scriitorului este destul de melancolică. Prietenului Thieriot îi scrie la 12 august 1726, din Londra, după o scurtă înapoiere

în Franţa, pe ascuns, pentru a căuta pe Rohan şi a obţine satisfacţia legitimă: „Probabil că nu te voi mai vedea niciodată. Nu sunt încă sigur dacă mă voi instala la Londra. Ştiu că aici e o ţară în care artele sunt onorate şi răsplătite, în care există diferenţe între condiţii, dar nicio altă deosebire între oameni decât aceea a meritului. Este o ţară în care se gândeşte cu libertate şi nobleţe, fără ca cineva să fie reţinut de vreo teamă servilă. Dacă aş asculta de înclinaţia mea, m-aş stabili aici, urmărind singurul scop de a învăţa să gândesc. Dar nu ştiu dacă mica mea avere, foarte deranjată de atâtea călătorii, proasta mea sănătate, mai alterată acum ca oricând şi gustul meu pentru cea mai ascunsă retragere îmi vor permite să mă azvârl în tumultul Whitehall-ului şi al Londrei… Nu-mi rămân decât două lucruri de făcut în viaţă: s-o risc cu onoare îndată ce voi putea-o face; s-o sfârşesc în obscuritatea unei retrageri potrivite cu felul meu de a gândi, cu nenorocirile mele şi cu cunoştinţa pe care am dobândit-o despre oameni”. Doamnei Bernières, de care îl lega o prietenie amoroasă, îi scrie la 16 octombrie: „Amintiţi-vă uneori de mine şi puneţi statornicia printre virtuţile care vă

împodobesc. Poate i-a soarta mă va apropia din nou, într-o zi, de dumneavoastră. Lăsaţi-mă să sper că absenţa nu m-a şters cu totul din inima voastră, că aş putea regăsi acolo pentru nenorocirile mele, o milă care ar putea semăna cu prietenia”.

Din Franţa îi sosise ştirea morţii surorii sale, Margueritte-Catherine: „Ar fi trebuit să trăiască ea şi să mor eu; destinul s-a înşelat. Sunt adânc mâhnit de pierderea ei”. Tot atunci îi sosise vestea că Doamna Bernières se arătase, într-o lojă a Operei, împreună cu cavalerul Rohan, insultătorul prietenului. Voltaire îi acordă iertarea lui generoasă.

Schimbându-şi mereu reşedinţa, locuind când la Londra, în palatul lui Bolingbroke, când la proprietatea rurală a acestuia, la Dawley, când la Wandswort, moşia lui Falkener, un negustor cu care se împrietenise, Voltaire nu încetează să se ocupe de lucrările lui literare. Continuă să lucreze la *Henriada,* completând-o cu al zecelea cântec şi modificând-o pe alocuri. Opera aceasta, care nu putea apărea în Franţa, sub urmaşul lui Henric al IV-lea, eroul poemului său, vede lumina tiparului în Anglia, graţie amintitei subscripţii publice, care pune şi temelia

prosperităţii lui materiale, de mai târziu. O subscripţie în vederea publicării aceleiaşi opere are loc, în acelaşi timp, şi în Franţa, prin Thieriot, un boem al vremii, mare admirator al lui Voltaire, gata oricând să răspândească vorbele de duh ale genialului său prieten, dar altfel un om din cale afară de uşuratic. Într-o zi Thieriot îi comunică scriitorului dispariţia celor o sută de galbeni *(Louis d'or),* produsul subscripţiei. Suma i-ar fi fost sustrasă lui Thieriot dintr-un sertar, pe când lipsea de-acasă, plecat pentru a asista la slujba de Rusalii... Voltaire îi răspunde prietenului uşuratic sau incorect cu bunătatea lui caracteristică: „Îmi pare rău că întâmplarea aceasta ţi-a stricat plăcerea liturghiei; dar împrejurarea nu mă împiedică să te iubesc mai departe şi să-ţi mulţumesc pentru ostenelile tale”.

În afară de lucrul în vederea desăvârşirii *Henriadei,* Voltaire începe să scrie o nouă tragedie, consacrată lui Brutus, eroul roman care l-a alungat pe Tarquinius Superbus şi a pus capăt domniei regilor la Roma.

1ot atunci pune Voltaire bazele unei lucrări istorice, cea dintâi care va susţine reputaţia lui de cercetător

al trecutului, *Istoria lui Carol al XII-lea.* Amintiri în legătură cu personalitatea uimitorului rege al Suediei culesese Voltaire în Franţa, din gura baronului Gortz, un fost ministru suedez, cu care se împrietenise. Un bogat material îi ofereau acum numeroasele lui legături din Anglia. Unele informaţii le putuse primi de la Bolingbroke însuşi. În cercul acestuia, avusese adeseori prilejul să stea de vorbă cu Jeffrey, ambasadorul englez pe lângă Carol, în timpul şederii acestuia în Turcia. Ducesa de Malborough, soţia vestitului general şi diplomat, îi povestise din amintirile soţului ei, din vremea în care acesta îl vizitase pe Carol al XII-lea la Alt-Ranstadt, cu misiunea de a se informa asupra intenţiilor suveranului suedez în conflictul ce se desfăşura atunci între Franţa lui Ludovic al XIV-lea şi imperiali. Stocul cel mai mare de informaţii îl obţine însă de la un alt baron suedez, Fabrice, prieten de-al lui Gortz, care după ce îl însoţise pe Carol în Rusia şi Turcia, trăia acum în Anglia, unde fusese şambelanul lui George I, până la moartea acestuia în 1727. Legăturile pe care Voltaire le stabileşte în Anglia sunt deci amplu puse la contribuţie pentru informarea operei sale istorice.

Celelalte multe impresii şi cunoştinţe pe care le adună în aceeaşi vreme vor alcătui materialul renumitelor *Scrisori filosofice* sau *Scrisori asupra Angliei,* principalul rezultat al celor trei ani pe care Voltaire îi petrece în ţara libertăţilor burgheze. Este necesar să ne oprim o clipă asupra acestor roade literare.

Scrisorile filosofice au apărut mai întâi în englezeşte, în 1733, sub titlul *Letters concerning the english* ***nation (Scrisori privitoare la naţiunea engleză).*** Ediţia franceză a aceleiaşi scrieri s-a publicat abia în anul următor, dar a fost îndată condamnată la ardere de către Parlament, cu motivarea că ar fi „contrara religiei, bunelor moravuri şi supunerii faţă de stăpânire”. Sentinţa arăta cu limpezime că ***Scrisorile filosofice*** aplicaseră o bună lovitură regimului injust, intolerant şi obscurantist al Franţei absolutiste. Cartea este clădită pe continua reliefare a unui contrast. Ea opune stărilor franceze pe acele ale Angliei, unde revoluţia burgheză se produsese cu aproape un secol mai înainte. Expunerea începe cu consideraţii asupra vieţii religioase în Anglia, problemă impusă de intoleranţa franceză faţă de hughenoţi, menţinuţi în afara legilor şi supuşi încă

persecuţiilor. Ni se vorbeşte despre quakeri, despre biserica anglicană, despre prezbiterieni, socinieni, arieni sau antitrinitari. Mulţimea sectelor religioase, autorizate deopotrivă şi trăind alături în armonie, este una din condiţiile toleranţei religioase. „Dacă în Anglia, scrie Voltaire – n-ar exista decât o singură religie, despotismul ei ar fi de temut; dacă ar exista două, şi-ar tăia una alteia gâtul; există însă treizeci şi de aceea ele trăiesc în pace şi fericire”. Voltaire aprobă regimul parlamentar al Angliei. „Naţiunea engleză, – scrie el, – este singura care a regulat puterea regilor, rezistându-i, şi, prin sforţări succesive, a stabilit acel guvernământ înţelept în care principele, atotputernic pentru a face binele, are mâinile legate pentru a face răul”. Amintind de revoluţia engleză de la mijlocul veacului al XVII-lea scriitorul observă: „S-a plătit un preţ mare pentru a stabili libertatea în Anglia; idolul puterii despotice a fost înecat în mări de sânge, dar englezii nu cred că au plătit prea scump libertatea lor”. În Franţa li se aruncă mereu englezilor învinuirea de a-şi fi decapitat regele, pe Carol I, învins în luptele cu Cromwell, dar regele, ne spune Voltaire, „a fost tratat de către

învingătorii săi în acelaşi fel în care i-ar fi tratat şi el, dacă ar fi fost norocos în întreprinderile sale”. Schiţând în trăsături rapide istoria socială a Angliei, Voltaire arată limitarea treptată a puterii vechilor feudali, apariţia şi întărirea puterii comunelor şi a întregului popor, „partea cea mai numeroasă, mai utilă şi chiar cea mai virtuoasă a omenirii, alcătuită din acei care studiază legile şi ştiinţele, din negustori, din meşteşugari, în fine din plugari, acei care exercită cea dintâi şi cea mai dispreţuită dintre profesii”. Dispariţia vechilor familii de pairi şi puterea crescândă a Camerei Comunelor au făcut posibilă impunerea tuturor claselor societăţii, într-o vreme în care, în Franţa, ţărănimea suporta singură toate sarcinile fiscale ale statului şi curţii. A rezultat astfel o ameliorare notabilă a situaţiei ţărănimii, progresul evident al prosperităţii ei. „Ţăranul (englez), observă Voltaire, nu mai are picioarele schilodite de saboţi, mănâncă pâine albă, e bine îmbrăcat, nu pregetă să-şi înmulţească numărul capetelor de vite, nici să-şi acopere casa cu ţiglă de teama măririi impozitelor în anul viitor. Se văd aici mulţi ţărani care au un venit de cinci sau şase sute de lire sterline pe an şi care nu

dispreţuiesc să continue a munci pământul care i-a îmbogăţit şi pe care trăiesc liberi”. Anglia a devenit puternică prin comerţul ei. Fiii mai mici ai pairilor nu-l dispreţuiesc. Este denunţată deci stupida prejudecată aristocratică a vremii care privea de sus îndeletnicirile comerciale: „Nu încape îndoială că un negustor care-şi îmbogăţeşte patria este o fiinţă mai utilă decât nobilul bine pudrat, prezent la sculările regelui şi în anticamera miniştrilor”.

Anglia începuse, în vremea aceasta, vaccinările împotriva vărsatului. Voltaire laudă această tehnică medicală, menită să salveze atâtea vieţi şi să păstreze frumuseţea oamenilor. În Franţa practica vaccinărilor, trecea încă drept diabolică şi anticreştină. Spiritul filozofic este deci mai dezvoltat în Anglia. Unul din creatorii lui a fost Bacon, gânditorul care a îndepărtat pentru totdeauna vechile concepte şi principii ale scolasticii, quiddităţile[1], formele substanţiale şi oroarea vidului, pe care le-a înlocuit cu metodele ştiinţei experimentale. Lui Bacon i s-a alăturat Locke, anatomistul inteligenţei omeneşti, pe care îl preferă lui Descartes, care după ce a descoperit erorile

1 quiddity - esenţa unui obiect

antichităţii, le-a înlocuit prin propriile lui erori, afirmând că sufletul se naşte cu toate ideile metafizicii, cu ideea de Dumnezeu, de spaţiu, de infinit etc. Locke ne-a arătat, dimpotrivă, cum ideile oamenilor se constituie odată cu progresele experienţei lor; în locul „romanului sufletului”, acest înţelept i-a scris, cu modestie, istoria. Dar poate cel mai mare spirit al tuturor timpurilor a fost Isaac Newton: „În comparaţie cu el giganţii timpurilor vechi par nişte copii jucându-se cu mingea”. Legea gravităţii universale, capabilă să explice mecanismul universului, este una din cele mai mari descoperiri ale inteligenţei omeneşti.

Ocupându-se de literatura Angliei, Voltaire este cel dintâi care vorbeşte francezilor despre Shakespeare. Recunoscându-i geniul „puternic şi fecund, sublim şi plin de naturaleţă”, deplânge totuşi faptul că nu respectă regulile clasicismului şi că se abate adeseori de la normele bunului gust şi ale cuviinţei, aşa cum acestea se formaseră în secolul absolutismului. Nici acum, nici mai târziu, Voltaire nu se va arăta deci cu totul liber, în judecăţile sale asupra lui Shakespeare, de prejudecăţile estetice moştenite

de la epoca anterioară. Va admira în schimb, fără rezerve, pe autorii englezi ataşaţi formulei clasice franceze, pe poetul Addison şi pe poeţii comici Wycherley şi Congreve. Mare consideraţie arată scriitorul francez lui Alexandre Pope, ale cărui idei în poemul filosofic *Despre om* erau atât de asemănătoare cu ale sale. „Inventivul şi agerul doctor Swift”, autorul *Călătoriilor lui Gulliver,* este preţuit ca unul din cei mai de seamă scriitori satirici ai lumii. Omagiul lui Voltaire se adresează apoi spiritului public al Angliei, atât de respectuos şi admirativ faţă de marii scriitori şi artişti, care nu o dată au îmbrăcat înalte demnităţi publice şi a căror amintire este cultivată cu pietate. Câtă deosebire faţă de dispreţul arătat artiştilor în Franţa absolutistă şi faţă de lipsa de pietate care le-a refuzat uneori chiar înmormântarea cuviincioasă.

Pretutindeni, de-a lungul *Scrisorilor filosofice,* se menţine deci comparaţia între Anglia burgheză şi Franţa vechiului regim, rezolvată mereu în favoarea celei dintâi, cu singura excepţie a gustului literar, judecat superior de Voltaire în ţara lui. Scrisorile filosofice alcătuiesc deci prima mare operă de critică a stărilor franceze; ele indică unele din izvoarele

ideologice ale scriitorului şi fixează poziţiile lui pentru toată activitatea sa de mai târziu.

VI

Al doilea rod literar al şederii în Anglia, desăvârşit îndată după înapoierea în Franţa, *Istoria lui Carol al XII-lea,* apare în 1731. Cartea este îndată urmărită, sub învinuirea că ultragiază majestatea regală: prima ei ediţie este confiscata şi librarul care se însărcinase cu difuzarea ei este întemniţat. Alte două ediţii, alcătuite în taină, apar însă după şase luni. Lucrarea este citită ca una din cele mai atrăgătoare naraţiuni istorice ale vreunii. Figura regelui Suediei, cariera lui de necrezut, lungile lui campanii aventuroase, vitejia şi nenorocirile lui, moartea lui în împrejurări rămase nelămurite produsese uimirea cea mai mare printre contemporani. Ajuns pe tron la sfârşitul veacului al XVI-lea când împlinise abia cincisprezece ani, Carol porneşte curând împotriva Danemarcei, aliată cu Rusia şi Polonia. După ce asediază pe danezi la Copenhaga şi-i sileşte să semneze pacea, se îndreaptă contra ruşilor lui Petru

cel Mare, pe care îi înfrânge la Narva şi în contra saxonilor lui August pe care îi zdrobeşte pe Duna. Urmărindu-l pe August în Polonia, îl constrânge să primească pacea de la Alt-Ranstadt şi impune alegerea unui nou rege, a lui Stanislas Leszczyński. Invadează apoi Rusia, dar este bătut la Puhava. Soarta schimbătoare îl obligă să se refugieze pe teritoriul turc, la Bender, unde rămâne timp de cinci ani. Turcii izbutesc în cele din urmă să-i ia prizonier, ducându-l la Adrianopol. Dar Carol evadează, şi, străbătând întregul continent, ajunge la Stralsund, în nordul Germaniei, unde este asediat de prusieni, danezi şi saxoni. Apărându-se cu îndârjire, reuşeşte să se despresoare şi ajunge în Suedia, pe care o părăsise cu cincisprezece ani mai înainte. Geniul lui neliniştit nu-l lasă în pace nici acum. Proiectează o debarcare în Anglia. Invadează Norvegia în 1716, apoi în 1718, moare în timpul asediului cetăţii Friedrichshall, ucis poate de francezul Siquier. Marile sacrificii de bunuri şi oameni, exacţiunile operate după înapoierea regelui în ţară sleiseră Suedia. Dar uimitoarele lui isprăvi militare, amintind pe cele ale lui

Alexandru şi ale lui Cezar, au impresionat adânc

lumea contemporană. Figura lui este a unui mare general din vremea absolutismului, ale cărui strălucite acţiuni se desfăşoară spre nenorocirea patriei sale. Încheindu-şi povestirea, Voltaire scrie: „Astfel a pierit, în vârstă de treizeci şi şase de ani şi jumătate, Carol al XII-lea, regele Suediei, după ce încercase prosperitatea cea mai mare şi adversitatea cea mai crudă, fără să fi fost moleşit de una şi nici zguduit vreodată de cealaltă. Aproape toate acţiunile sale, până la cele ale vieţii lui particulare, au depăşit cu mult verosimilitatea. A fost, poate, singurul dintre oameni, şi până azi singurul dintre regi, care a trăit fără slăbiciuni; a dus toate virtuţile sale de erou până la un exces în care ele devin tot atât de primejdioase ca şi viţiile opuse. Tăria lui de caracter, devenită încăpăţânare, i-a determinat nenorocirile suferite în Ucraina şi l-a reţinut cinci ani în Turcia: dărnicia lui, degenerată în risipă, a ruinat Suedia; curajul său, împins până la temeritate i-a provocat moartea; justiţia lui a fost uneori cruzime; şi în ultimii ani ai vieţii, autoritatea lui se apropia de tiranie. Marile-i calităţi, dintre care una singură ar fi putut imortaliza pe un alt prinţ, au provocat nenorocirea ţării sale...

viaţa lui trebuie să înveţe pe regi că o domnie pacifică şi fericită stă cu mult deasupra unei glorii atât de mari”. Portretului lui Carol al XII-lea îi este opus acela al lui Petru I, ţarul ruşilor, personalitate binefăcătoare, mare civilizator al poporului său, cu toate cruzimile de care domnia sa n-a fost scutită. Acţiunea civilizatoare a lui Petru este pe larg descrisă: studiile lui în Anglia şi Olanda, aducerea în ţară a artelor şi meseriilor moderne, crearea unei flote puternice, înfiinţarea de şcoli, academii, tipografii şi biblioteci. Petru combate superstiţiile, interzice tuturor cetăţenilor utili patriei retragerea în mănăstiri, risipeşte oastea abuziva a streliţilor, alcătuieşte o armată regulată, construieşte frumoase porturi la Marea de Azov şi pe Baltica; dezvoltă comerţul între Europa şi Asia, proiectează canale între marile fluvii ale ţării, explorează Oceanul de Nord în vederea descoperirii unor noi căi de navigaţie, sondează adâncimile fluviilor şi mărilor, ridică hărţi, descoperă zăcăminte miniere, întreprinde nenumărate lucrări comunale şi naţionale, oraşe întregi, drumuri, ecluze, forturi, arsenale şi spitale. În figura lui Petru cel Mare Voltaire construieşte portretul unui suveran iluminist pe care-l opune

eroismului aventuros, steril şi fatal al lui Carol al XII-lea. Personalitatea marelui suveran va reveni în Istoria Rusiei, operă redactată după documentele puse la îndemână de Suvalov. Între 1759, când apare prima ei parte, şi 1768, când opera este încheiată.

Istoria lui Carol al XII-lea a fost cea dintâi seriere consacrată acestui suveran. Lucrări e suedeze asupra aceleiaşi teme au apărut mai târziu. Una din ele, a lui Norberg, s-a complăcut în reliefarea erorilor de fapt, strecurate sub pana scriitorului francez. Aceste erori sunt de o însemnătate infimă. Norberg va arăta deci că servitorul lui Carol nu se numea Frederik, că generalul Lieven, la asediul cetăţii Thorn, n-a purtat o uniformă roşie cu galoane, că, la Poltava, regele n-a chemat în cortul său pe contele Rehnschold, deoarece toţi generalii erau mai dinainte adunaţi acolo etc. Lucrarea lui Norberg era o greoaie compilaţie, compusă fără niciun talent. Răspunzând criticului său, Voltaire îi va scrie în 1744: „Un istoric are multe îndatoriri. Îngăduiţi-mi să vă amintesc două din ele, care au oarecare însemnătate: aceea de a nu calomnia, şi pe aceea de a nu plictisi. Pot să vă iert că n-aţi ţinut seama de cea dintâi, pentru ca lucrarea dvs.

va fi puţin citită; dar nu vă pot ierta că n-aţi respectat-o pe a doua, fiindcă am fost obligat să vă citesc. Sunt altfel pe cât pot, al vostru prea umil şi prea supus servitor”!

În martie 1729, Voltaire obţine permisiunea să se înapoieze în Franţa, dar nu încă la Paris. Se duce mai întâi la Saint-Germain-en-Laye. Când poate să se înapoieze în capitală, siguranţa persoanei lui în acest oraş i se pare cu totul precară. Caută deci un adăpost la Plombières, pe lângă vechiul prieten, ducele de Richelieu. La Paris fusese reluat *Oedipe,* cu Adrienne Lecouvreur în rolul Jocastei. O nouă tragedie, începută în Anglia, *Brutus,* dezvoltând tema vechiului erou care alungase pe regii Romei şi condamnase la moarte pe fiul său, implicat în complotul restauraţiei regale, este terminată şi reprezentată la sfârşitul anului 1730. O scriitoare mediocră şi cu totul uitată astăzi, domnişoara Bernard, tratase aceeaşi temă într-o tragedie compusă către sfârşitul secolului al XVII-lea. Piron, un scriitor rămas celebru prin spiritul lui

maliţios şi care încerca zadarnic să i se deschidă porţile Comediei Franceze, acuză pe Voltaire de plagiat. Jean-Baptiste-Rousseau sprijină acuzaţia. Cum noua tragedie a lui Voltaire era pătrunsă de patosul republican, foarte inoportun în acest moment pe cea mai de seamă scenă a Franţei, şi cum era lipsită de indispensabilul episod de dragoste, cerut de gustul vremii, *Brutus* încetează curând să mai fie reprezentat şi ediţia londoneză a tragediei este interzisă în Franţa. Încotro să se îndrepte scriitorul căruia i se suprimau pe rând toate mijloacele existenţei şi toate căile de a se manifesta? La Rouen avea un prieten, pe Cideville, consilier al Parlamentului. Se duce deci la acest prieten pentru a supraveghea tipărirea în taină a noilor ediţii din *Henriada* şi *Istoria lui Carol al XII-lea.*

O mâhnire adâncă îl copleşeşte pe Voltaire, când, înainte de a părăsi Parisul, asistă la moartea Adriennei Lecouvreur. Interpreta genială a marilor eroine din repertoriul tragic francez murea otrăvită de sinistra ducesă de Bouillon, geloasă de dragostea pe care i-o purta şi pe care Adrienne o dăruia ea însăşi generalului francez de origine germană Maurice de Saxe, fiul regelui August al Poloniei. Biserica refuza pe

atunci înmormântarea religioasă a actorilor, socotiţi ca nişte oameni în afară de societate şi care păcătuiesc prin însăşi, profesia lor faţă de comandamentele religiei: prejudecată absurdă şi înrădăcinată şi care s-a menţinut de-a lungul secolelor. Trupul Adrianei Lecouvreur este ridicat în puterea nopţii şi îngropat pe ascuns, într-un loc viran de la marginea oraşului. Voltaire scrie atunci elegia: *Moartea domnişoarei Lecouvreur,* inspirată de durerea, de revolta, de admiraţia şi tandreţea lui rănită. Un suflet calm şi vibrant iese la iveală de sub masca sarcastică pe care pictorii vremii începuseră s-o fixeze în tablourile lor:

@Ce văd? E cu putinţă? Fermecătoarea gură.

Ochii ce răspândeau lumină ţii căldură

Sunt daţi în pradă morţii haine şi livide!

O, Muze, voi Amoruri şi Graţii, chipuri care îi semănaţi întocmai, daţi-i ajutorare!

Te ţin în braţe strânsă. Tu mori! E cu putinţă?

Sinistra veste zboară şi-aduce sufletinţă.

Nu-i inimă cu mine să nu jelească, nu e Un

loc în care Arta în lacrimi să nu spuie:

„E moartă Melpomena”. O, tu, viitorime.

Uimirea care fi-va-ţi, aflând-o de la mine.

Că prin injurie fără de seamăn, astăzi n-are Loc de odihnă-aceea ce-ar fi avut altare în Grecia, altă dată?

Încă o dată comparaţia cu Anglia i se impune lui Voltaire. Acolo trupul neînsufleţit al marei actriţe Oldfields fusese aşezat în catedrala Westminster, alături de toate gloriile naţiunii. Şi scriitorul, care suportase el însuşi, altă dată, ofensa unui gentilom insolent şi laş reflectează cu amărăciune la soarta geniului în patria sa.

Pentru a înţelege starea de spirit a scriitorului în vremea aceasta şi condiţiile lui de existenţă şi lucru, un document deosebit de elocvent este scrisoarea pe care o adresează el lui Thieriot, de la Rouen, sub data de 1 iunie 1731. Scrisoarea începe cu opt Versuri, în care poetul se descrie bolnav, dar cu spiritul ferm „liber de prejudecăţi, fără legături şi patrie, fără respect pentru cei mari şi fără teamă de soartă; răbdător faţă de relele care-l bântuie, dar vesel în butadele sale, bătându-şi joc de orice orgoliu stupid,

îşi simte un picior în groapă, dar cu celălalt continuă să dănţuiască”. Elegia *Moartea domnişoarei Lecouvreur* îi produce îngrijorări prin efectele pe care le-ar putea avea asupra sorţii sale: „Îţi sunt mult îndatorat pentru înţeleapta discreţie de a nu fi dat copii după ea; dar se spune că ai avut de-a face cu persoane a căror memorie te-a trădat, că au fost mai cu seamă reţinute pasajele cele mai puternice, că aceste pasaje au fost comunicate, că au ajuns la minister, şi că n-aş fi în siguranţă dacă m-aş înapoia în Franţa[2], unde mă cheamă totuşi treburile mele. Aştept de la prietenia ta că mă vei informa exact, scumpul meu Thieriot, cu privire, la aceste zvonuri, despre ce trebuie să mă tem şi despre ce trebuie să fac. Comunică-mi răul şi remediul. Spune-mi dacă mă sfătuieşti să scriu şi să fac pe unii să vorbească, sau să tac şi să las timpul să lucreze”.

Perspectiva calamităţilor posibile în orice clipă, suportată cu voioşie, atitudinea bucuroasă de luptă, în ciuda sănătăţii mereu încercate, alcătuiesc fondul sufletesc permanent al lui Voltaire în a ceşti ani. Stilul personalităţii lui Voltaire începe să se contureze

2 **Voltaire se afla la Rouen, dar scrie ca şi cînd n-ar fi fost în Franţa, pentru a deruta pe eventualii indiscrcţi şi urmările care ar fi putut să se pornească** **contra-i, din pricina lor.**

puternic. O gravură a lui N. J. B. De Poilly, executată în această vreme, îl înfăţişează altfel decât în portretul lui Largillière. Voltaire are acum treizeci şi şapte de ani. Este mai slab. În obraji i-au apărut cute adânci, dar colţul buzelor cată în sus, cu acea expresie râzătoare care îi animă şi privirile. Braţele sunt trase înapoi, pieptul e scos în afară, ca şi cum ar fi gata să se ia la trântă cu cineva. Portretul este încadrat într-o ramă ovală, care stă pe un soclu împodobit cu atributele principale ale scriitorului, sulul manuscris, pana, masca tragică înconjurată cu coroana de laur. Voltaire se pregătea să intre acum în perioada unora clin cele mai răsunătoare succese dramatice ale lui.

VIII

Voltaire scrisese la Rouen două noi tragedii: *Criphyle şi Zaire.* Revenit la Paris, scriitorul găseşte azil în casa contesei de Fontaine-Martel, unde are loc, pe o scenă improvizată, reprezentaţia tragediei *Cripbyle.* Piesa are un succes mediocru. Apariţia unei fantome, în actul al patrulea, în mijlocul spectatorilor aşezaţi, după obiceiul vremii, pe laturile scenei, produce o impresie de neverosimilitate. Sunt aplaudate totuşi versurile îndreptate împotriva puterii

celor mari şi împotriva superstiţiilor. Alcmeon, fiul necunoscut al lui Criphyle, regele Argosului, spune: *Les mortels soni egaux: ce n'est point la naissance, C'est la seule verlu qui fait leur difference. Et qui sen son pays n-a pas besoin d aieux* (Muritorii sunt egali: nu naşterea, ci virtutea îi deosebeşte. Şi acel care îşi slujeşte patria n-are nevoie de străbuni), iar Hermogide declară la rândul lui: *Pour qui ne les crabii point, îl n'est point de prodiges: Ils sont l appât grossier des peuples ignorants, L'invention du fourbe et le inepris des grands.* (Pentru cine nu se teme de ele, minunile nu există: Ele sunt momeala grosolană a vicleanului şi dispreţul celor puternici.)

Un succes cu mult mai mare a avut *Zaire,* reprezentată pentru întâia oară tot pe scena improvizată în locuinţa contesei de Pontaine-Martel. Puternica impresie produsă de *Zaire* provenea, în primul rând, din faptul ca, abătându-se de la tradiţiile teatrului clasic, Voltaire înfăţişa acum o tragedie cu personaje franceze, aparţinând unei epoci istorico. De unde apoi episoadele de iubire lipseau cu totul sau ceupau un loc foarte restrâns în piesele anterioare ale lui Voltaire, *Zaire* este o tragedie de dragoste, dar şi

una menită să sprijine o tendinţă generală a autorului, lupta lui împotriva fanatismului religios. Piesa, una din cele mai reprezentative ale repertoriului voltairian înfăţişează un episod de la curtea lui Orosman, sultanul Ierusalimului, unde trăieşte de mulţi ani în captivitate bătrânul Lusignan, un descendent al regilor francezi ai Ierusalimului, împreună cu cavalerii francezi Châtillon şi Nerestan, acesta din urmă fiul necunoscut al lui Lusignan cu o sclavă, Zaâra, fiica devenită mahomedană a aceluiaşi bătrân prizonier. Nerestan a izbutit să obţină banii necesari răscumpărării lui şi a celorlalţi prizonieri francezi, cu excepţia lui Lusignan care, ca descedent al lui Goddefroy de Bouillon, ar fi putut ridica pretenţii la tronul Ierusalimului. Generosul sultan Orosman consimte la eliberarea lui Nerestan şi a lui Châtillon fără nicio despăgubire. Zaire, care iubeşte şi este iubită de Orosman, izbuteşte să obţină şi eliberarea lui Lusignan. Dar proiectul căsătoriei Zai rei cu Orosman stârneşte împotrivirea francezilor, care nu puteau concepe ideea unirii dintre un mahomedan şi o creştină. Nenorocita Zaire este conştientă că religia unei persoane este un efect al ideilor transmise de

mediul ei:) *e le vois trop. Les se ms, quon prend de notre enfance, Forment nos sentinients, nos moenrs, notre croyance; J'emse ele pres du Gange esclave des faux dieux, Chretienne a Paris, musulmane en ces liettx.* (îmi dau bine seama. Creşterea primită formează sentimentele, moravurile, credinţa noastră; Pe malurile Gangelui aş fi fost sclava zeilor mincinoşi, cretină la Paris, musulmana pe aceste meleaguri.) Faţă de ezitările Zairei, mai ales atunci când surprinde o scrisoare a lui Nerestan, Orosman se crede înşelat, şi cuprins de o neagră gelozie, care aminteşte pe a lui Othello, ucide pe Zaâre. Sensibilitatea epocii a vibrat puternic la sacrificarea Zaârei, azvârlită în moarte de fanatismul religios al tatălui şi al fratelui ei. Tragedia s-a bucurat de interpretarea unor actori de seamă, printre care vestitul Quinault-Dufresne, un favorit al publicului parizian, în rolul lui Orosman. Voltaire a apărut în rolul lui Lusignan, jucat de el cu mare patos.

În timp ce Voltaire se bucură de succesul noii sale tragedii, un editor necunoscut publică, fără nume de autor, *Epistola către Urania,* adresată altă dată marchizei de Rupelnionde, primul document al luptei lui Voltaire cu biserica oficială. Numele autorului este

repede ghicit. Arhiepiscopul Parisului adresează o plângere ministrului poliţiei, Herault, şi acesta îl interoghează pe Voltaire, care se vede obligat să nege că el ar fi autorul poemului incriminat. Într-o zi cancelarul d'Aguessau întreabă pe secretarul său, Langlois, ce măsuri ar trebui luate împotriva scriitorului care dădea atâta de lucru puterii executive şi autorităţilor represive. „Ar trebui închis, răspunde Langlois, într-un loc în care să nu dispună nici de hârtie, nici de condei, nici de cerneală". Până când acest proiect să fie realizat, Voltaire continuă să dea alte opere: *Templul gustului,* o compunere în versuri şi proză conţinând judecăţi acide despre mulţi scriitori ai vremii sale şi chiar despre unii ai veacului anterior, apoi două noi tragedii: *Samso/i,* pe o temă biblică şi *Adelaide Du Guesclin,* un episod din veacul al XIV-lea francez, cu eroi aparţinând lumii cavalereşti. Fiindcă zvonurile privitoare la o nouă arestare posibilă deveniseră din ce în ce mai stăruitoare, în urma răsunetului provocat de *Scrisorile filosofice,* Voltaire părăseşte Parisul. Un ordin de arestare îl urmăreşte la Monjeu, unde se dusese să asiste la căsătoria prietenului său, ducele de Richelieu, cu o domnişoară

din familia de Guise. Voltaire, avertizat de mai mulţi prieteni, părăseşte castelul Monjeu şi, câtva timp, găseşte adăpost în tabăra lui Richelieu, dincolo de Rin la Philippsburg. Richelieu comanda în momentul acesta o armată trimisă în ajutorul lui Stanislas, ales rege al Poloniei, dar combătut de Carol al VI-lea, care îl voia pe acelaşi tron pe August al III-lea, regele Saxoniei. Trupele franceze trecuseră Rinul şi se găseau acum în faţa armatelor germane conduse de prinţul Eugen, când scriitorul francez, primit cu entuziasm, îşi caută acolo un adăpost. Momentul este fixat într-una din episoadele sale, a patruzeci şi cincea. Şederea prelungită în tabăra de la Philippsburg nu era posibilă. Voltaire se gândeşte într-o vreme să se refugieze din nou în Anglia. Cunoscuse însă de mai multă vreme pe doamna du Châtelet, proprietara domeniului ele la Cirey, o femeie cu înzestrări artistice şi cu numeroase interese ştiinţifice, pentru care simţea o puternică înclinaţie. Primeşte deci invitaţia doamnei du Châtelet să se instaleze la Cirey, la graniţa Lorenei, de unde ar fi putut uşor atinge teritoriul străin, în cazul că ameninţările îndreptate împotriva siguranţei sale s-ar fi înteţit.

IX

Voltaire ajunge la Cirey în 1734. Doamna du Châtelet renovează castelul şi scriitorul găseşte aici o locuinţă elegantă şi confortabilă. Gazda lui este o femeie studioasă. Doi savanţi ai vremii, fizicianul Maupertuis şi tânărul matematician Clairaut îi dau lecţii de fizică şi geometrie. „Divina Emilie” se adânceşte în operele lui Newton. Voltaire reia acum un vechi manuscris şi-i continuă. Este vorba de poemul eroicomic *La pucelle (Fecioara),* o temă pe care poetul Chapelain o tratase în veacul anterior. Figura fecioarei din Orléans, a Ioanei d’Arc, uimitoarea eroină a secolului al XV-lea, aceea care eliberase teritoriul Franţei de englezi şi făcuse pe suveranul ei, Carol al VII-lea, regele întregii Franţe, devine aici personajul principal al unei povestiri în versuri cu multe episoade comice şi licenţioase. Figura pură şi înaltă a Ioanei, mare personalitate etică şi naţională, este tratată cu mijloacele folosite altă dată de Ariosto în *Ori and o furioso*. Intenţia lui Voltaire n-a fost însă să înjosească amintirea Ioanei, scumpă tuturor francezilor, cât s-o readucă pe planul uman, risipind din jurul ei nebuloasa mistică şi

supranaturală cu care trecutul o învăluise. În *Eseul asupra moravurilor,* Voltaire va reveni asupra personalităţii Ioanei d'Arc precizând chipul în care o înţelegea. „Nu trebuie să facem din Ioana – scria el – o vizionară, ci s-o considerăm doar drept o fetiţă simplă, stăpânită de mania prorocirii, pusă de alţii să joace un rol mare. A fost o faptă plină de bărbăţie, pentru care inchizitorii şi învăţaţii, în cruzimea şi laşitatea lor, au dus-o pe rug… Judecătorii au declarat drept eretică şi au condamnat la arderea pe rug pe aceea care şi-a salvat regele şi căreia, în vremurile eroice, i s-ar fi ridicat un altar". Opera lui Voltaire a fost însă rău înţeleasă în epocă şi multele episoade licenţioase, în care se amestecă şi figurile sacre ale legendei creştine, Sfântul Denis, protectorul francezilor, şi Sfântul Gheorghe, proteguitorul englezilor, au fost gustate de epocă drept o manifestare poetică oferită gustului ei pentru frivolitate.

Tot la Cirey termină Voltaire o nouă tragedie, destinată unui mare succes cu prilejul reprezentării ei în 1736: *Alzire.* Acţiunea se petrece de data aceasta în America de Sud, în Perú, unde amintirea teribilă a vechiului conquistador, a lui Pizarro, se păstra încă.

Populaţii întregi fuseseră exterminate, cu o crudă intoleranţă, rămasă de pomină. Voltaire închipuise un episod al vechilor lupte dintre indigeni şi spanioli. Un guvernator spaniol, don Alvarez, izbutise să instituie un regim mai uman şi răsplata îi revenise în forma faptei lui Zamore, un rebel local, care într-o anumită împrejurare îl scăpase de la moarte. Fiul lui Alvarez, don Gusman, socoteşte însă că indigenii trebuie trataţi cu vechea asprime, ori de câte ori se a. Lirmă dorinţa lor de neatârnare. Gusman socoteşte apoi că toţi indigenii trebuie să devie creştini. Regele indian Monteze şi fiica lui, Alzire, făcuseră acest pas. Gusman, îndrăgostit de Alzire, hotărăşte să se căsătorească cu ea, nădăjduind să pecetluiască astfel pacea dintre Perú şi Spania. Dar când Zamore, dispărut câtva timp, şi scăpat acum din lanţuri, se înapoiază, el află despre căsătoria Alzirei, pe care o iubea la rându-i. Bătrânul Alvarez, recunoscător salvatorului său de altă dată, ar dori ca Alzire să revie iubitului din neamul ei. Gusman rezistă şi primeşte lovitura mortală a lui Zamore, dar înainte de a-şi da sufletul uneşte mâinile celor doi îndrăgostiţi, cerându-i însă ucigaşului său să se convertească la religia

creştină, care proclama, prin toleranţa ei finală, adevăratul ei mesaj. Tragedia prezenta astfel un conflict din încleştarea a doua rase şi a doua religii, rezolvată în sensul aicelei toleranţe pentru care poetul nu înceta să lupte.

Începuse să se vorbească despre fericirea supe – rioară a societăţilor primitive. Înainte ca J. J. Rousseau să formuleze vestitele lui idei cu privire la decadenţa moralităţii în omenirea civilizată, călătorii şi utopiştii evocau neamurile simple, dar fericite şi virtuoase, care trăiau în regiunile îndepărtate ale lumii. Era aici un rezultat al descoperirilor geografice de la sfârşitul veacului al XV-lea şi din timpul celui de-al XVI-lea. „Troglodiţii” şi „huronii” ajunseseră la modă. Neamurile acestea păreau a trăi încă în vârsta de aur a omenirii. Voltaire respinge curentul care se forma, şi înalţă, în formă glumeaţă, lauda civilizaţiei în / „e *Mondain* (*Omul de lume*), urmat *de la deţense du mondain* (*Apărarea omului de lume*): *Regrettera qui veut le bon vieux temps Et Vage d’or, et le regne d-Astree, Et les beaux jours de Saturne et de Rhee, Et le jardin de nos premiers parents...* (Regrete cine-o vrea bunul timp de altă dată şi vârsta de aiur, şi domnia

Astreii, şi frumoasele zile ale lui Saturn şi ale Rheii, şi grădina primilor noştri părinţi.) Scriitorul le opune preţuirea confortului şi curăţeniei, abundenţa, „lucrurile de prisos care sunt atât de necesare” *(le superfluu, chose tres necessaire),* pictura unui Corregio şi Poussin, statuile lui Bouchardon, bijuteriile lui Germain şi tapiseriile ieşite din manufacturile lui Gobelin. Unghiile lungi ale lui Adam şi Eva, patul lor tare, trista lor nuditate nu erau pe placul scriitorului; le preferă civilizaţia şi luxul. *Le Mondain* era de fapt elogiul civilizaţiei burgheze, ridicat la nivelul cel mai înalt al desfătării prin lucrarea conjugată a artelor, a manufacturilor şi a comerţului. Poetul înalţă lauda sa marelui ministru Colbert, creatorului sistemului economic al mercantilismului, acela care s-a priceput să îmbogăţească statul prin lux. Se putea vorbi însă cu această lipsă de respect de primii părinţi ai oamenilor, de locuitorii Parisului? O copie a poemului este trimisă lui Bussi, episcopul din Luşon.

Se îiuâmplă că acesta muri după câteva luni şi manuscrisul este găsit şi răspândit. Se pornesc deci noi urmăriri împotriva lui Voltaire, sub acuzaţia de a fi insultat religia. Castelul din Cirey nu mai era un

refugiu sigur.

X

Pleacă spre Olanda, trecând prin Bruxelles şi Anvers. La Bruxelles, Jean-Baptiste Rousseau răspândeşte ştirea că Voltaire venise în acel oraş pentru a predica ateismul. Deşi încearcă să călătoreaiscă incognito, este descoperit. La Leyda, la Rotterdaunm, locuinţa lui este asaltată de curioşi. La Bruxelles se joacă, în cinstea lui, *Alzire.* Îi vine ştirea că scenele engleze reprezintă *Moartea lui Cezar* şi *Brutus,* Scriitorul pune sub presă o nouă lucrare, *Elementele filosofiei lui Newton*. Insistenţele doamnei du Châtelet îl readuc însă pe Voltaire la Cirey, după ce se făcuseră intervenţii pentru suspendarea urmăririlor împotriva lui. Cartea despre Newton, a cărei tipărire Voltaire o întrerupsese, apare totuşi la Leyda, fără consimţământul autorului. Este atacat de abatele Desfontaines: De ce se amestecă un poet în filosofie? Newtonismul ar fi, de altfel, o filosofie şi o fizică detestabile. Europa ar fi respins-o demult. Acest Desfontaines, un fost iezuit, azvârlit în închisoare pentru acuzaţii care i-ar fi putut aduce pedeapsa cu moartea, fusese eliberat în urma intervenţiilor lui

Voltaire. Nenorocitul, vechi profesionist al denunţărilor, al pamfletelor veninoase, al ediţiilor falsificate, îşi plătise repede datoria lui de recunoştinţă, indicându-l pe protectorul lui drept autor al poemului *Le Mondain* şi atacând acum sub nurrele unui oarecare cavaler de Mouhy şi prin co media *Invidiosul (VEnvieux).* Neobrăzatul Desfontaines, care recidivează în *La Voltairomanie,* a fost unul din adversarii cei mai stăruitori ai lui Voltaire, alături de Jean-B. Rousseau, Freron, Nonnotte: o serie întreagă de pedanţi invidioşi şi imorali, cum apar totdeauna în preajma geniilor şi a marilor reputaţii ştiinţifice şi literare.

Elementele filosofiei lui Newton, dedicate marchizei du Châtelet, care compusese ea însăşi o scriere asupra fizicii newtoniene, alcătuiesc o izbutită încercare de popularizare a ideilor marelui englez, încercând cu acele despre existenţa lui Dumnezeu şi libertatea voinţei şi continuând cu teoriile lui asupra luminii şi a gravitaţiei, acestea din urmă apărate împotriva teoriei vâttejurilor a lui Descartes. Tot în timpul şederii sale la Cirey compune Voltaire memoriile despre natura şi propagarea focului, despre

natura forţelor motrice şi a măsurării lor. Dsşi trăind în comunitate intelectuală cu doamna du Châtelet, Voltaire nu este totdeauna de acord cu ideile savantei lui prietene. Cartea acesteia, *Instituţiile fizice (Institutions physiques),* în care erau apărate unele din tezele metafizicii leibniziene, este supusă criticii de către Voltaire, care apără poziţiile newtonismului. Foarte temeinica iniţiere în problemele fizicii îl duce pe Voltaire până la problemele cele mai înalte ale filosofiei. În anii rodnici ai aşezării lui la Cirey, filosoful îşi rânduieşte ultimele lui concluzii în *Tratatul de metafizică (Trăite de metaphysique).* Manuscrisul operei, încredinţat marchizei, era să fie ars, după moartea acesteia, dacă n-ar fi fost scos din flăcări de credinciosul valet Longchamp. Scrierea este una din cele mai caracteristice pentru cunoaşterea ideilor lui Voltaire în epoca de la Cirey. Filosoful pune aici bazele deismului său, adică ale credinţei într-o putere creatoare a lumii materiale şi care a înzestrat-o cu legile ei. El afirmă eternitatea materiei, dar nu şi a sufletului. Sufletul nu este o substanţă, ci o facultate a materiei. Toate ideile lui provin din activitatea simţurilor. Omul, ni se spune mai departe, nu este

liber decât în limitele prescrise lui de natură. Virtutea şi viţiul sunt expresii pentru ceea ce este folositor sau dăunător societăţii. Criteriile morale se schimbă deci cu societatea şi împrejurările în care – ele sunt aplicate. Deismul lui Bolingbroke, şi senzualismul lui Locke, dezvoltat până la punctul de vedere al relativismului moral, se îmbină deci într-o construcţie filosofică, opusă vechiului dogmatism metafizic şi moral. Scrierea trebuia deci bine ascunsă şi ea n-ar fi apărut niciodată, dacă n-ar fi fost răpită flăcărilor printr-o adevărată minune.

Viaţa la Cirey se scurgca liniştită. Ceasurile de studiu alternau cu cele acordate sociabilităţii şi plăcerii. Oaspeţi noi apăreau mereu. Se închegau noi opere: o tragedie, *Merope,* începutul unei ijiari lucrări istorice, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea.* Dacă n-ar fi fost ştirile cu privire la intrigile urzite împotrivă-i, s-ar fi putut declara fericit. Într-un rând îi scrie contelui d'Argental: „Calomniile repetate, îndârjite şi absurde nu mă pot lovi aici, dar îmi pot face mult rău la Paris. Ele m-au şi rănit şi pot deschide vechi cicatrice. Ştiu din experienţă ce succes are răutatea într-un oraş mare şi frumos, cum este Parisul, unde oamenii n-au

altă ocupaţie decât să bârfească. Ştiu că binele spus despre cineva nu trece dincolo de uşa camerei în care se vorbeşte, în timp ce calomnia îşi desface aripile şi zboară până la urechea miniştrilor… Aş vrea să fiu ignorat, dar nu mai este chip. Trebuie să mă resemnez a plăti, toată viaţa mea, tribut calomniei”. Uneori i se pare că îmbătrâneşte. Un portret gravat de B. L. Henriquez ni-l arată cu trăsăturile mai adâncite: o cută aleargă în jurul gurii şi dă un relief deosebit figurii. Ochii, aţintiţi către privitor, continuă să surâdă, dar în expresia lor se amestecă nu ştiu ce melancolic.

XI

La Cirey, în 1739, îi soseşte lui Voltaire, trimisă de Antioh Cantemir, în acest moment ambasador al Rusiei la Paris, opera lui Dimitrie Cantemir: *Istoria înălţării ţi decadenţei imperiului otoman*, scrisă în latineşte. Voltaire se ocupase, în *Istoria lui Carol al XII-lea,* de Dimitrie Cantemir, căruia îi atribuise o origine greacă. Antioh roctifică acum informaţia, susţinând originea tătărească a familiei. Voltaire făgăduieşte că va ţine seama de această rectificare în noua ediţie a *Istoriei lui Carol al XII-lea.* Este la curent

cu trecerea familiei Cantemireştilor în Rusia şi cu intrarea lor în serviciul ţarilor. Scrisoarea lui Voltaire către prinţul Antioh Cantemir, din 13 martie 1739, prezintă un mare interes documentar: „Monseniore, am multe obligaţii faţă de alteţa-voastră. A binevoit să mă facă a cunoaşte multe adevăruri despre care eram destul de rău informat şi a făcut-o cu o bunătate tot atât de preţioasă ca şi acele adevăruri. Citesc actualmente *Istoria otomană* a domnului principe Cantemir, răposatul dvs. Tată. Voi avea cinstea să vă înapoiez curând această operă, de care nu pot mulţumi îndeajuns alteţei-voastre. Binevoiţi a mă ierta de faptul că m-am înşelat asupra originii voastre. Mulţimea talentelor domnului principe, tatăl vostru, şi ale dvs. Personale, m-au făcut să cred că descindeţi din vechi greci şi să presupun că aparţineţi neamului lui

Pericles, mai degrabă decât aceluia a lui Tamerlan. Oricum ar fi, fiindcă totdeauna am adus omagiul meu mai mult meritului personal decât naşterii, îmi iau libertatea de a vă trimite copia celor înserate de mine asupra ilustrului vostru părinte în *Istoria lui Carol al XII-lea,* actualmente în curs de

reimprimare în Olanda, dar nu o voi trimite decât atunci când voi afla, printr-unul din secretarii voştri, că mă autorizaţi s-o fac. Găsesc în *Istoria otomană,* scrisă de principele Dimitrie Cantemir, ceea ce am aflat cu durere în toate operele istorico: ele sunt analele crimelor comise de genul uman. Vă mărturisesc mai ales că stăpânirea turcă mi se pare absurdă şi groaznică. Felicit casa voastră de a fi părăsit pe aceşti barbari în favoarea lui Petru cel Mare care căuta cel puţin să extirpeze barbaria, şi nădăjduiesc că persoanele aparţinând sângelui vostru care se găsesc în Moscovia vor şti să facă a înflori acolo artele pe care întreaga voastră casă pare a le cultiva. Fără îndoială că n-aţi contribuit puţin să introduceţi politeţea care se stabileşte acum printre acele popoare şi că le-aţi făcut astfel mai mult bine decât aţi primit. N-aş abuza prea mult de bunătatea voastră, monseniore, îndrăznind să vă adresez câteva întrebări asupra acestui vast imperiu, care joacă actualmente un rol atât de frumos în Europa, şi a cărui glorie o sporiţi pentru noi? Mi se aduce la cunoştinţă că Rusia este de treizeci de ori mai puţin populată decât acum şapte sau opt sute de ani. Mi se

scrie că nu trăiesc acolo decât cinci sute de mii de nobili, zece milioane de contribuabili, socotind pe femei şi pe copii, apoi aproximativ o sută cinci zeci de mii de eclesiaşti. În această ultimă privinţă Rusia se deosebeşte de multe alte ţări ale Europei, unde există mai mulţi preoţi decât nobili. Mi se spune că populaţia cazacilor din Ucraina de la Don etc. Nu se urcă, împreună cu familiile lor, decât până la opt sute de mii de suflete şi, în sfârşit, că în aceste vaste ţări nu sunt mai mult decât paisprezece milioane de locuitori supuşi împărătesei autocrate (Ana Ivanovna, n.n.). Această depopulare mi se pare stranie, căci nu cred că ruşii au fost mai distruşi de războaie decât francezii, germanii, englezii şi numai Franţa singură are aproximativ nouăsprezece milioane de locuitori. Disproporţia este uimitoare. Un medic mi-a scris că această sărăcie a speciei umane în Rusia trebuie atribuită... (lipseşte un cuvânt n.n.), care provoacă acolo mai multe dezastre şi pe care scorbutul îl face incurabil. Locuitorii pământului sunt deci foarte nenorociţi. Se cuvine oare ca Rusia să fie depopulată fiindcă, acum două sute de ani, s-a găsit un genovez care să descopere America? Aud de altfel că toate

marile idei ale ţarului Petru sunt urmate de guvernul actual. Cum, printre aceste proiecte, acela de a arăta bunătate străinilor, era unul dintre cele dintâi, mă măgulesc cu ideea, monseniore, că veţi ierta aceste întrebări, pe care un străin îndrăzneşte să vi le adreseze. Există puţini prinţi cărora să le ceri o astfel de favoare şi voi faceţi parte din micul număr al acelora care pot instrui pe semenii lor”.

Această scrisoare atât de caracteristică pentru felul intereselor care-l mişcau pe Voltaire, dar şi pentru modul în care era cunoscută Rusia în Europa iluministă, este urmată de a doua. Rectificarea făgăduită de Voltaire în noua ediţie a *Istoriei lui Carol al XII-lea* nu putuse apărea, ediţia fiind gata înainte de aşteptările autorului. Voltaire explică împrejurarea, exprimând, ca în atâtea rânduri, nemulţumirile sale faţă de editorii contemporani şi adăugând şi un frumos elogiu al lui Antioh Cantemir, a cărui personalitate îi era deci bine cunoscută. Iată şi această a doua scrisoare, datată din 19

aprilie 1739: „Aflu cu mâhnire că ediţia Ledet aste gata. Am ordonat editorilor să adauge un carton în legătură cu ceea ce priveşte pe ilustrul vostru tată;

dar ordinele autorilor nu sunt mai mult executate de către editori decât poruncile divanului de către tâlharii arabi. Am scris şi voi mai scrie, dar nu răspund de autoritatea divanului meu. Am onoarea să înapoiez alteţei-voastre *Istoria otomană,* pe care a avut buna-voinţă să mi-o împrumute şi o înapoiez cu părere de rău. Am aflat din această operă multe lucruri. Aş afla încă mai multe din conversaţia noastră, căci ştiu că sunteţi *doctus sermones cuiuscumque linguae et cuiuscumque artist* (savant în învăţăturile oricărei limbi şi ale oricărei arte)... Am multe motive să mă plâng de precipitarea editorilor mei. Se grăbesc să servească fructe care nu sunt coapte; dar oricât le-ar fi gustul de rău, voi avea cinstea, monseniore, să vi le prezint îndată ce vor fi în posesiunea mea. Ştiu că faceţi să apară, sub mâinile voastre, fructe şi flori ale tuturor climatelor: limbile moderne şi cele vechi, filosofia şi poezia vă sunt deopotrivă familiare; spiritul vostru este întocmai ca domeniul împărătesei autocrate, care se întinde asupra unor climate opuse şi ocupă o jumătate dintr-un cerc al globului nostru”. Elogiul lui Antioh Cantemir nu era deloc convenţional. Voltaire era, fără

îndoială, la curent cu activitatea deschizătorului de drumuri al literaturii ruse moderne.

XII

În epoca dintre 1739 şi 1746 Voltaire îşi schimbă adeseori locul aşezării şi are de înfruntat ostilitatea mediulul, mereu asmuţită împotriva-i. Concesiuni făcute puterilor constituite şi mai marilor zilei nu modifică însă esenţial destinul scriitorului. În ciuda multelor şi deselor variaţii ale sorţii, geniul lui Voltaire rămâne fecund. Noi opere se adaugă necontenit acelora care-i creaseră renumele.

În vara anului 1739 Voltaire este din nou la Bruxelles, unde o însoţeşte pe doamna du Châtelet, plecată acolo pentru interesele unei moşteniri. De la Bruxelles, cei doi prieteni se duc la Paris. Editorul Perrault-fiul publicase un volum din operele în versuri şi proză ale lui Voltaire, care cuprindea şi primele capitole ale *Secolului lui Ludovic al XIV-lea.* Volumul este confiscat de autorităţi şi editorul este amendat, sub cuvânt că majestatea fostului rege fusese atinsă prin scrierea lui Voltaire. După o scurtă deplasare la Lille, pentru a vizita pe nepoata lui, doamna Denis, scriitorul revine la Paris. Aici îl aşteptau noi necazuri.

O scrisoare adresată lui Frederic al II-lea, regele Prusiei, circula în copie şi termenii ei provocaseră mânia cercurilor oficiale. Pe de altă parte un editor publicase o ediţie în cinci volume a operelor lui Voltaire, neautorizată de acesta, şi care cuprindea, sub titlul *Apoteoze,* scrieri satirice a căror publicare în momentul acesta era extrem de inoportună. Persoanele vizate îndreaptă priviri încărcate de ură împotriva poetului. Acesta izbuteşte totuşi să-şi facă reprezentată noua lui tragedie: *Mohamed sau Fanatismul.*

Fără să se simtă legat de adevărul istoric, Voltaire închipuie un episod menit să arate impostura întemeietorului religiei mahomedane: în timpul luptelor pentru Meca, copiii şerifului Zopire, Seid şi Palmire, cad în mâinile lui Mohamed şi devin sclavii lui. Când Mohamed pătrunde în Meca, el încearcă să-i câştige pe Zopire, făgăduindu-i înapoierea copiilor. Mohamed este un adevărat diavol. El doreşte pe Palmira. Ştie apoi să fanatizeze pe Seid, înarmându-i braţul împotriva lui Zopire. Când Seid află că şi-a ucis tatăl, vrea să se răzbune împotriva monstrului, dar cum Mohamed îl făcuse să înghită mai înainte o

băutură otrăvită, se prăbuşeşte în clipa în care se apropia cu pumnalul. Moartea lui neaşteptată face să creadă pe cei de faţă că persoana lui Mohamed este sacră şi inatacabilă. Deznădăjduită, Palmira îşi ia viaţa. Mohamed este cuprins de groaznice remuşcări. Marele actor Lekain a interpretat rolul lui Mohamed cu un patetism zguduitor.

Când tragedia a fost reprezentată, criticii răuvoitori denunţă în Mohamed atacul împotriva oricărui întemeietor de religii, deci şi împotriva lui Iisus Christos. Acuzaţia era absurdă. Voltaire încearcă s-o înlăture, oferind papei Benedict al XIV-lea dedicaţia scrierii. Papa o primeşte. Multele încercări ale întregii sale cariere îl făcuse pe Voltaire să înţeleagă că viaţa unui scriitor, în împrejurările vremii, nu era cu putinţă, dacă nu-şi asigura bunăvoinţa regelui. Fiindcă se pregăteau ceremoniile căsătoriei prinţului moştenitor, al delfinului, cu infanta spaniolă Maria-Theresa, Voltaire acceptă invitaţia de a scrie o piesă festivă cu acest prilej. Aşa ia naştere *Prinţesa de Navara*, pentru care Rameau compune muzica. Când la 11 mai 1745 francezii, amestecaţi în războiul de succesiune al Austriei, câştigă lupta de la

Fontenoy, împotriva trupelor anglo-austriace şi olandeze, Voltaire proslăveşte evenimentul într-o mare odă. Victoria fusese obţinută de generalul Maurice de Saxa, dar poetul o atribuie regelui, lui Ludovic al XV-le-a şi o glorifică drept una din marile fapte ale domniei acestuia.

Ne găsim în timpul regimului impus Franţei de celebra favorită, doamna de Pompadour. Voltaire se comportă ca un curtean, câştigând prietenia favoritei şi bunăvoinţa regelui, prin madrigaluri linguşitoare, opuse însă sentimentului popular. Poporul Parisului îşi răspândea, în vremea aceasta propriile lui cântece, în care imoralitatea regimului favoritei era denunţată cu acel haz şi cu acea vioiciune care au alcătuit, de-a lungul veacurilor, farmecul temperamentului parizian şi modul lui de a-şi exprima sentimentele grave şi hotărârile revoluţionare în curs de închegare.

Voltaire este ales membru al Academiei franceze. Discursul de recepţie conţine, între altele, o critică a limbii literare a clasicismului, care anunţă reforma lingvistică a romantismului, în veacul următor: „Primii poeţi au format geniul limbii lor, observă Voltaire. Grecii şi latinii au folosit mai întâi

poezia pentru a zugrăvi obiectele sensibile de tot felul. Homer exprimă tot ce izbeşte privirea: francezii însă, care n-au început să desăvârşească marea poezie decât în teatru, n-au putut şi n-au trebuit să exprime decât ceea ce atinge sufletul. Ne-am interzis deci să numim aproape toate obiectele pe care celelalte naţiuni au îndrăznit să le picteze. Dante, după exemplul celor vechi, a exprimat totul şi a obişnuit pe italieni să pronunţe orice cuvânt. Dar noi, cum vom putea imita oare pe autorul *Georgicelor,* care numeşte fără înconjur toate uneltele agriculturii? Abia dacă le cunoaştem, şi moliciunea noastră orgolioasă formată în odihna şi luxul oraşelor leagă din nefericire o idee de inferioritate de acele munci ale câmpului şi de amănuntele acelor arte utile pe care stăpânii şi legislatorii pământului le cultivau cu mâinile lui victorioase. Dacă bunii noştri poeţi ar fi ştiut să exprime în chip fericit lucrurile mici, limba noastră ar fi adăugat un mare merit avantajului de a fi devenit prima limbă a lumii întrucât priveşte farmecele conversaţiei şi exprimarea sentimentului. Au predominat însă limbajul inimii şi stilul teatrului, care au înfrumuseţat limba franceză, dar i-au închis

agrementele în nişte limite cam prea strânse”.

În anii aceştia are Voltaire prilejul să se lege prieteneşte cu una din cele mai pure şi mai înalte figuri ale veacului, cu scriitorul Vauvenargues. Descendent al unei familii nobiliare, ofiţer viteaz, dar trebuind să abandoneze cariera armelor din pricina sănătăţii sale şovăitoare, Vauvenargues este unul din reprezentanţii acelui curent al sensibilităţii, care străbate veacul alături de iluminism. „Marile gândiri – scrie Vauvenargues, în culegerea lui de maxime – vin din inimă”. Vauvenargues nu este de acord cu estetica regulilor, preconizate de clasicism. „Trebuie să mărturisim, – scrie el odată, – că în artele geniului totul este opera instinctului”. Natura este marea îndrumătoare a omului: „Inteligenţa se înşală mai des decât natura!”. Vauvenargues era un spirit adânc şi sensibil. Caracterul lui era plin de forţă şi măreţie stoică în faţa durerii şi a morţii. Arătându-i admiraţie şi stimă, scriitorul mai bătrân răspunde cu sentimente de iubire. În relaţiile sale cu Vauvenargues avem impresia că Voltaire devine conştient de limitele lui şi elanul său către scriitorul mai tânăr este ca un omagiu adus unor forţe spirituale care-l depăşeau.

În 1746, Voltaire devine gentilom ordinar al regelui, o distincţie care provoacă protestul aristocraţiei, încredinţată că astfel de titluri trebuiau să-i rămână rezervate. Într-o seară, la Fontainebleau, unde urmaşe curtea, scriitorul asistă cum prietena lui, doamna du

Châtelet, este prădată la jocul de cărţi de o mare sumă de bani prin măsluiri operate de partenerii ei, toţi oameni din înalta aristocraţie. Voltaire îi numeşte pe aceşti domni cu termenul care li se potrivea. Partenerii doamnei du Châtelet erau nişte escroci. Această expresie putea aduce consecinţele cele mai grave, Voltaire se refugiază la Secaux, în castelul ducesei de Mâine, unde trăieşte câtva timp ascuns, fără să îndrăznească să se arate la lumina zilei, cu obloanele totdeauna închise. Noi opere, primele romane filosofice ale lui Voltaire, rodesc în camera cufundată în întuneric din castelul de la Secaux.

XIII

Încet-încet, sentimentul de securitate al scriitorului pare că se reface. Îndrăzneşte să se arate la Cirey. Dar este bucuros când regele Stanislas îl invită la curtea lui, la Luneville. Bătrânul rege, socrul

lui Ludovic al XV-lea, după ce părăsise Polonia, acceptase regatul Lorenei, care trebuia de altfel să revie Franţei îndată după moartea lui. Stanislas dorea să-şi decoreze reşedinţa prin prezenţa unora dintre spiritele distinse ale vremii. Voltaire, însoţit de doamna du Châtelet, este primit cu cinste. Printre scriitorii care aspirau la una din pensiile acordate de regele Lorenei, era şi numitul Freron, publicist catolic, spirit cinic şi invidios, unul din acei care I-au urmărit cu o ură mai statornică pe Voltaire, în nenumărate pamflete şi improvizaţii. Voltaire n-a rămas dator cu răspunsurile sale. Anecdotele pe seama lui Freron, răspândite printre prieteni, au grupat simpatiile amuzate ale publicului de partea marelui scriitor. Într-un rând îi consacră epigrama zdrobitoare:

Deunăzi, într-o vâlcea.
Un şarpe pe Freron muşca.
Ce crederi că s-a întâmplat?
Sărmanul şarpe a crăpat.

În cercul regelui Stanislas trăieşte un tânăr ofiţer care ajunsese la oarecare notorietate literară. Este Saint-Lambert, autorul culegerii de poeme *Les*

Saisons (*Anotimpurile*), prin care natura ca temă literară intră în poezia franceză a vremii, după modelul englezului Thomson în ale sale *The seasons.* Saint-Lambert n-are decât treizeci de ani, este frumos şi pare un poet mai inspirat decât i-a plăcut posterităţii să confirme. O legătură de dragoste se stabileşte între Saint-Lambert şi doamna du Châtelet. Când această legătură îi devine evidentă, Voltaire ia hotărâri violente. Vrea să plece îndată, în mijlocul nopţii. „Divina Emilie”, care de multă vreme nu mai era pentru Voltaire decât o prietenă devotată şi asociata lucrărilor lui ştiinţifice, ştie să readucă liniştea în spiritul tulburat al vechiului amic. În iunie 1748, cei doi prieteni, împăcaţi, pleacă împreună la Paris, unde începuseră repetiţiile noii tragedii a lui Voltaire, *Semiramis.* Cenzorul era poetul dramatic Crebillon, autor al unei tragedii pe aceeaşi temă. Au trebuit multe intervenţii, despre care mărturisesc scrisorile lui Voltaire din această vreme, pentru ca tragedia să poată fi reprezentată. Dar premiera nu aduce nicio bucurie poetului. După obiceiul timpului, amintit şi mai înainte, piesa se desfăşura în mijlocul notabilităţilor, aşezate pe scenă. Când un spirit apăru

lângă mormântul lui Ninus, soldatul însărcinat cu paza sce noi începu să strige: „Faceţi loc stafiei, domnilor, faceţi loc!” Hohotele de râs ale parterului compromit spectacolul. Voltaire părăseşte Parisul, pentru a se înapoia la Luneville. Pe drum se îmbolnăveşte grav. Cirey i se pare un loc mai bun de întremare. Ajuns aici, doamna du Châtelet îi face destăinuirea că va fi din nou mamă. După câteva luni se naşte o fetiţă, care nu va trăi decât câteva săptămâni. Lehuza pare a fi suportat bine naşterea, dar după câteva zile apar simptome alarmante şi, în noaptea dintre 3 şi 5 septembrie 1749, Emilie du Châtelet moare în al patruzeci şi treilea an al vieţii. Durerea lui Voltaire este nemăsurată. Se prăbuşeşte. Şi îşi pierde conştiinţa la ieşirea din camera în care zăcea moartă vechea, graţioasa şi mult înzestrata lui prietenă. Prezenţa lui în domeniul de la Cirey nu mai avea niciun rost. Îl părăseşte deci şi se instalează la Paris, unde doamna Denis, nepoata, vine să-i îngrijească gospodăria. În vremea aceasta Frederic al II-lea nu încetase să insiste pentru a-l atrage pe Voltaire la Potsdam. Trebuia obţinută autorizaţia lui Ludovic al XV-lea. Acesta aprobă în cele din urmă eliberarea din

toate funcţiile a gentilomului curţii sale. Cercurile aristocrate sunt foarte mulţumite de această soluţie. În iulie 1750 Voltaire soseşte la Potsdam.

XIV

Încă de pe când era prinţ moştenitor, viitorul rege al Prusiei adresase lui Voltaire omagiul admiraţiei şi recunoştinţei sale. Trecând printr-o tinereţe grea, suportând tirania tatălui său, a lui Frederic-Wilhelm 1, care, într-un rând, îl închide ca pe un prizonier şi execută, sub ferestrele închisorii sale, pe prietenul cu care voise să fugă de sub apăsare, Frederic adoră în Voltaire pe eliberatorul tuturor oamenilor. Prima scrisoare a prinţului soseşte, la Cirey, la 8 august 1736 şi cea din urmă pe care bătrânul rege o adresează filosofului este datată din 1778, cu puţin timp înainte de moartea acestuia din urmă. Lunga corespondenţă, purtată într-un răstimp de patruzeci şi doi de ani, alcătuieşte unul din cele mai interesante documente ale epocii. Admiraţia lui Frederic pentru scriitorul francez este nemărginită: „Mă îndoiesc – îi scrie el în 1736 – că există un Voltaire în lume şi posed sistemul cu care pot să-i contest existenţa. Este cu neiputinţă ca un singur om

să execute toată munca atribuită domnului de Voltaire. Este evident că la Cirey există o întreagă Academie, compusă din elita întregului pământ, din filosofi care traduc şi comentează pe Newton, din poeţi ai unor epopei eroice, din Corneille, Catulli şi Tucidizi, şi lucrările acestei Academii sunt date la iveală sub numele lui Voltaire, tot astfel precum faptele unei armate întregi sunt atribuite comandantului ei”. Dorinţa cea mai vie a lui Frederic este să cunoască personal pe omul extraordinar, admirat pentru atâtea motive, şi, dacă s-ar fi putut să-i atragă în statul pe care se pregătea să-i conducă.

După moartea lui Frederic-Wilhelm I, în mai 1740, noul rege întreprinde o călătorie de inspecţie, pe care ar fi dorit s-o continue până la Bruxelles, unde Voltaire se găsea împreună cu marchiza du Châtelet. O boală, cu febră mare, îl împiedică pe rege să execute acest proiect. Voltaire este invitat însă la castelul Moyland, unde între 11 şi 14 septembrie are loc prima întrevedere dintre cei doi bărbaţi. Este discutată problema tipăririi tratatului de filosofie politică compus de Frederic, *Anti-Machiavelli,* pe care regele îl încredinţase lui Voltaire, cu însărcinarea de a

supraveghea editarea lui, dar pe care regele ar fi dorit acum s-o mai amâne. Voltaire îi citeşte lui Frederic noua lui tragedie, *Mohamed.* O lună mai târziu moare şi împăratul Austriei, Carol al VI-lea. Frederic al II-lea socoteşte că a sosit momentul să ocupe Silezia, care aparţinuse până atunci coroanei austriace. Voltaire îl vizitează din nou pe rege la Rheinsberg, doritor să obţină informaţii mai precise asupra planurilor lui Frederic, pe care bucuros le-ar fi transmis cardinalului Fleury. Regele rămâne însă enigmatic. Curând izbucneşte războiul dintre Prusia şi Austria. Corespondenţa regelui cu filosoful nu se întrerupe nici în vremea aceasta. După victoria de la Moliwitz, Frederic i-o comunică lui Voltaire la Lille, unde scriitorul asista la premiera lui *Mohamed.* Într-o pauză a spectacolului Voltaire apare pe scenă pentru a aduce la cunoştinţa publicului vestea atât de importantă. Războiul silezian atrăsese Franţa de partea Prusiei şi pe englezi de partea Austriei. Dar când prin tratatul de pace de la Breslau, care pune capăt primului război pentru Silezia, Franţa se găseşte izolată în faţa Angliei, Voltaire socoteşte că a sosit momentul să poată fi de folos ţării sale, printr-o acţiune diplomatică

de seamă. Regele se găsea acum la Aachen şi-i invită acolo pe Voltaire, dar continuă să păstreze aceeaşi muţenie cât priveşte proiectele lui politice şi militare. Cardinalul Fleury, ajuns la vârsta de nouăzeci de ani, depune funcţiunile sale. Conducerea politicii externe a Franţei trece în mâinile contelui d’Argenson, fostul coleg de şcoală a lui Voltaire. Acţiunea diplomatică a lui Voltaire putea deveni acum mai uşoară. Porneşte deci la Berlin, este primit cu prietenie, dar nu izbuteşte să dezlege mai mult enigma pecetluită a planurilor prusace. În septembrie 1743 îl întovărăşeşte pe rege în călătoria la Bayreuth, unde acesta urma să viziteze pe sora lui, Wilhdmina. În drumul de înapoiere, la Spandau, filosoful are prilejul să intervină în favoarea unui nenorocit căruia i se tăiase nasul şi urechile pentru că, neputând să suporte regimul militarismului prusac, dezertase din armată şi înfruntase pe fostul rege, când fusese prins. Nenorocitul este trimis într-un spital cu o pensiune de treizeci de centime pe zi. Absolutismul nu se dovedea prea generos nici în noul regim al lui Frederic al II-lea. În decembrie Voltaire este din nou la Paris. În primăvara următoare, Frederic reia tratativele cu

Franţa *(i* războiul împotriva Austriei începe din nou. Urmează ani grei de lupte. Pustiirile războiului se întind. Pacea se restabileşte abia în 1749, prin tratatul de la Aachen.

Între timp murise doamna du Châtelet şi Voltaire se instalase la Paris. Frederic nu părăsise însă ideea de a-l aduce pe lângă sine şi de a-l întrebuinţa ca pe ornamentul cel mai de seamă al curţii sale. Pentru a face imposibilă rămânerea mai departe a scriito rului în Franţa, Frederic nu ezitase să folosească o stratagemă destul de surprinzătoare din partea auto rului lui *Anti-Machiavelli,* dar explicabilă prin desele contraste dintre ideile politice ale suveranului şi practica guvernării lui. Răspândise în copie, prin intermediul ambasadorului Rothenburg, o scrisoare de-a lui Voltaire, ireverenţioasă faţă de episcopul de Mirepoix, şi provocase încă o dată revolta cercurilor aristocrate împotriva filosofului. Insistenţele lui Frederic nu încetează un moment. Hotărârea filosofului se formează în iulie 1750.

XV

La Potsdam Voltaire este primit cu cele mai mari onoruri. Este numit îndată gentilom al curţii, i se

conferă ordinul *pour le merite* şi o pensie anuală de 2.000 de livre. Este adăpostit în castelul Sans-Souci, locuinţa regelui. Singura obligaţie a scriitorului este să revadă, din punctul de vedere al corectitudinii formelor, operele franceze în versuri şi proză, pe care regele le producea în mare abundenţă. La curtea lui Frederic se adunase o societate de spirite libere, filosofi, oameni de ştiinţă şi literaţi, dar şi unii nobili mai mult sau mai puţin aventurieri. Se întrunesc cu toţii în fiecare seară, în jurul mesei regale. Se vorbeşte în franţuzeşte şi, în orgiile de spirit, continuate până la orele cele mai târzii ale nopţii, prejudecăţile vremii sunt teribil subminate. Voltaire este spiritul animator al cercului, din care mai fac parte medicul şi filosoful materialist şi ateu La Mettrie, care va muri la Potsdam după puţină vreme, fizicianul, astronomul şi matematicianul Maupertuis, devenit celebru prin călătoria sa în regiunile polare unde controlase, prin măsurători, ipoteza newtoniană despre iurtirea polilor, veneţianul Algarotti, matematician şi popularizator al lui Newton în Italia, marchizul d’Argens, un om fără profesie, dar învăţat şi amabil, cavalerul Chasot, ofiţer al lui Frederic în

timpul războiului

Suediei, George Keiih, un scoţian refugiat, folosit de rege trimis extraordinar în Franţa, cu prilejul urcării sale pe tron. Masa de seară a lui Frederic a fost unul de centrele iluminismului european. Ce deosebire faţă de Versailles! Prin libertate de spirit, prin protecţia acordată unora dintre inteligenţele cele mai înaintate ale vremii, curtea lui Frederic năzuia să deţină conducerea culturii mondiale, oricât, altfel, prin războaiele lui injuste, regele a contrazis adeseori programul lui iluminist.

Armonia acestei societăţi este tulburată curând printr-o serie de împrejurări, în care este drept a recunoaşte partea de vină a lui Voltaire. Manifestând adeseori dezinteresare materială, ca de pildă în toate prilejurile în care şi-a cedat drepturile e! e autor jucat şi editat, generos faţă de rude şi prieteni, gata să ajute cu punga lui pe un om căzut în nenorocire sau pe un tânăr merituos, Voltaire nu dispreţuia întreprinderile remunerative, în legătură cu care spiritul lui găsea soluţii ingenioase. Om din clasa burgheză, Voltaire avea talentele burgheziei. Îndemânările lui financiare îi aduseseră o avere destul

de însemnată. Aceste îndemânări se vădesc însă cu indelicateţe, atunci când aflând că statul prusac răscumpără la preţul lor întreg obligaţii devalorizate, emise în Saxonia, însărcinează pe un oarecare Abraham Hirschel să cumpere la Dresda un stoc important din aceste hârtii şi să le schimbe la Berlin. Cum, între timp, apăruse un decret care interzicea importul de hârtii de stat saxone, tocmai pentru a zăgăzui specula, Hirschel rămâne împovărat cu un pachet de obligaţii devalorizate şi refuză să-i înapoieze lui Voltaire suma de bani primită de la acesta. Urmează un proces în care scriitorul obţine câştig de cauză, dar care îl supără pe rege. Oaspetele lui la Potsdam, filosoful atât de admirat şi iubit, n-ar fi trebuit să se lase ispitit de o speculaţie nu cu totul curată. Regele refuză să-i mai vadă cât timp durează procesul; îl primeşte din nou abia după pronunţarea sentinţei, nu însă fără a-i comunica în scris dezaprobarea lui.

Procesul lui Voltaire stârneşte mare senzaţie la Berlin. Un tânăr de douăzeci de ani, viitorul mare scriitor Gotthold Ephraim Lessing, care îndeplinise câtva timp funcţiuni de secretar pe lângă filosoful

francez, fixează momentul într-o epigramă muşcătoare. Voltaire tipărise o parte din opera pe care o pregătea la Berlin, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea,* pentru a o oferi regelui şi curţii. Câteva din colile tipărite ajung în mâinile lui Lessing, care le comunică voltairienilor din Berlin, ba chiar le ia cu sim; când pleacă în Saxonia. Fiindcă Voltaire se temea că noua lui operă ar putea fi tipărită din nou, falsificată şi difuzată, aşa cum i se întâmplase de mai multe ori cu alte lucrări, îi scrie cu oarecare violenţă lui Lessing şi-i ameninţă cu urmăriri. Colile de tipar îi revin în fine filosofului şi acesta se grăbeşte să repare efectul primei lui vivacităţi printr-o scrisoare amabilă şi împăciuitoare. Lessing răspunde cu o epistolă în latineşte care s-a pierdut, dar care pare să fi fost destul de necruţătoare. Relaţiile personale dintre Lessing şi Voltaire se întrerup în momentul acesta, dar poetul dramatic francez va deveni mai târziu victima criticului german în *Dramaturgia hamburgica.*

Noi nori se adună asupra societăţii din Potsdam, când Voltaire află că regele ar fi spus vorbind despre gentilomul lui, marele scriitor încărcat de atâtea favoruri: „Storci portocala şi pe urmă arunci coaja”.

Era cu putinţă? Aceasta era soarta pe care Frederic i-o rezerva lui Voltaire După câtva timp, vizitat de generalul Mannstein, venit pentru a-i cere să revadă mă nuscrisul amintirilor sale din Rusia, Voltaire îl roagă să-şi repete vizita mai târziu, deoarece deocamdată era ocupat cu o treabă ingrată: „Regele mi-a trimis să-i spăl rufele murdare!”. Maupertuis raportează această vorbă regelui, care deocamdată nu trage consecinţele. Intervine însă după câtva timp în polemica dintre Voltaire şi indiscretul lui emul, căruia regele îi încredinţase preşedinţia Academiei de Ştiinţe din Berlin. Maupertuis era un om cu merite netăgăduite, dar un spirit cam amarnic, exasperat de o veche boală de plămâni. Formulase o lege a minimei rezistenţe, menite să explice unele fenomene mecanice. Matematicianul Konig, care vizitase altă dată împreună cu Maupertuis pe doamna du Châtelet la Cirey şi trăia acum la Berlin ca membru al Academiei de Ştiinţe, afirmă, într-un memoriu academic, că legea minimei rezistenţe nu era deloc nouă, fiindcă Leibniz o formulase de multă vreme în corespondenţa sa. Konig este somat să producă textul lui Leibniz, dar cum nu este în stare s-o facă,

Academia din Berlin votează încheierea propusă de preşedintele ei, prin care Konig este veştejit ca un falsificator. Acesta replică, la rându-i, într-un *Apel către public.* O broşură anonimă îi vine în ajutor: *Răspunsul unui academician din Berlin,* în care este denunţată tirania exercitată de Preşedintele Academiei din Berlin, care nu pregeta să pună acest for în slujba resentimentelor lui personale. Autorul broşurii era Voltaire. Când regele află despre atacul îndreptat împotriva Academiei sale şi a preşedintelui care se bucura de toată încrederea, se hotărăşte să intervină în polemică. După puţin timp apare o broşură anonimă, tipărită cu stema regală pe copertă şi în care sub titlul: *Scrisoarea unui academician din Berlin către un academician din Paris,* odată cu mari laude adresate lui Maupertuis, atribuie invidiei, ignoranţei şi minciunii criticile aduse acestuia. De data aceasta Voltaire nu mai putea răspunde, cel puţin atâta timp cât era oaspetele castelului Sans-Souci. Dar Maupertuis prezenta mai multe puncte slabe. Preşedintele Academiei din Berlin publicase o culegere de Scrisori, în care se puteau cili propuneri din cele mai surprinzătoare, pe lângă care un umorist

nu putea trece nebăgător de seamă. Maupertuis voia să se sape o groapă până în centrul pământului, pentru a se dovedi existenţa pirosferei, să se înfiinţeze un oraş latin, pentru ca tinerii să înveţe acolo latina, medicii să nu fie plătiţi decât atunci când bolnavii lor se însănătoşesc etc. Voltaire continuă să formuleze propuneri la fel de fanteziste şi compune *Istoria doctorului Akakia şi a Indigenului din*

Saint-Malo[3]*,* de care toată lumea face mare haz. Fre deric este însă mânios. Cere să i se dea întreaga ediţie, pentru a o nimici, şi sileşte pe Voltaire să semneze o declaraţie prin care acesta se obliga să nu mai compună vreun alt pamflet împotriva vreunui om celebru sau a vreunui suveran, atâta timp cât era oaspetele şi gentilomul curţii sale. Ediţia *Doctorului Akakia* nu mai putea fi găsită. Manuscrisul operei pornise la Dresda, de unde volumele din nou tipărite se iveau mereu la Berlin. Exemplarele confiscate sunt arse, din ordinul regelui, în diferite puncte ale capitalei, aşa cum se întâmplase cu *Scrisorile engleze,* la Paris, cu ani şi ani în urmă. Voltaire înapoiază regelui insignele gentilomatului său, ordinul *Pour le*

3 **Maupemiis era breton, născut la Saint-Malo.**

merite şi documentul pensionării sale, care îi sunt restituitejnsă în aceeaşi zi.

Voltaire este stăpânit din momentul acesta de gândul de a părăsi Potsdamul şi Prusia. La încăput Frecleric caută să-i reţină. Dar când filosoful revine şi insistă, regele îi urează călătorie bună. I se pune însă în vedere lui Voltaire să restituie împreună cu piesele pe care le mai înapoiase o dată un volum de poezii originale, compuse de rege şi pe care acesta i le încredinţase. Scriitorul uită să se conformeze acestor ordine. Drumul înapoierii spre Franţa îl duce pe ilustrul călător prin Lipsea, unde-i ajunge o ameninţare cu moartea a lui Maupertuis. Voltaire adaugă noi paragrafe *Doctorului Akakia.* Soseşte în fine, la Frankfurt, oraşul liber situat în afară de teritoriile lui Frederic. Aici se prezintă rezidentul prusac, Freytag, care îl declară arestat până în momentul în care va scoate la iveală piesele cerute la Potsdam, şi, mai cu seamă, volumul de versuri. Toate aceste lucruri se găseau în lăzile rămase la Lipsea şi care-l urmau. Lăzile sosesc după 18 zile şi lucrurile sunt atunci înapoiate. Freytag continuă însă să-i ţină arestat pe scriitor, în aşteptarea unor noi dispoziţii.

Într-o zi Voltaire încearcă să evadeze, dar este prins şi paza se întăreşte în jurul lui. Abia după 5 săptămâni intervin autorităţile din Frankfurt, care îi redau scriitorului libertatea. Încercarea unui spirit liber al vremii de a trăi pe lângă o curte regală nu sf dovedise mai posibilă la Potsdam decât la Versailles.

Voltaire avea acum *59* de ani. Atinsese vârsta bătrâneţii. Era un omuleţ slab, cu faţa topită, mai totdeauna bolnav, dar rămas foarte vioi şi mobil, în ciuda puţinătăţii lui trupeşti. „Universul", cum se spunea pe atunci, îl admira. Scria, vorbea, se mişca pentru privirile întregii omeniri. N-avea însă un cămin al lui, nici rude foarte apropiate şi iubitoare, nicio patrie în care să poată trăi liber şi cu demnitate. Protecţia suveranilor dăduse rezultatele cunoscute. Încotro să-şi îndrepte nava lui mereu scuturată de furtuni?

XVI

Se opreşte întâi la Mainz, unde este bine primit de prinţul elector, care face să se reprezinte, pe scena castelului din Scinveitzingen, patru din tragediile sale. Porneşte apoi în Alsacia. La Colmar, află că un editor din Haga a publicat o operă de a lui, o *Prescurtare a*

istoriei universale (Abrege de l'histoire universelle), al cărui manuscris i se furase. Editura se făcuse cu substituţii de cuvinte compromiţătoare pentru autor. La Viena se tipăresc din nou, fără autorizaţia poetului, fragmente din *La Pucelle.* Opinia aristocratică, la Paris, se manifesta din nou împotrivă-i. Regele nu mai voia cu niciun preţ să-i mai vadă la curte. Nici în Alsacia, unde influenţa iezuită era foarte puternică, nu putea rămâne mai departe. Poposeşte într-o zi la Lyon şi se duce să-i viziteze pe cardinalul Tencin, un vechi prieten, dar acesta se scuză că nu-l poate reţine la masă, deoarece persoana poetului nu era bine văzută la curte. Ajunge, în fine, la Geneva, unde trăia vestitul doctor Tronchin, medicul lui, faţă de care filosoful nutrea sentimente de prietenie şi admiraţie, nu în acelaşi fel răsplătite. Curând se dovedeşte că instalarea la Geneva nu va fi posibilă. Cetatea calvinistă nu îngăduia spectacolele de teatru. O trupă de meseriaşi care jucase tragedia lui Voltaire, *Moartea lui Cezar,* trebuise să răspundă în faţa Consiliului oraşului. Cumpără atunci proprietatea Les Delices, unde trăieşte în lunile de vară, ca mare proprietar. Iarna locuieşte la Lausanne, unde se

adunase o distinsă societate de refugiaţi francezi, mai deschisă pentru forma de spirit a scriitorului. Din când în când trebuie să se ocupe de atacurile pe care invidia le punea la cale împotrivă-i. Un oarecare Le Beaumelle, literat mediocru, implicat de mai multe ori în afaceri scandaloase, din care nu lipsiseră furturile şi escrocheriile matrimoniale, tipăreşte în străinătate operele lui Voltaire, falsificându-le şi însoţindu-le cu note, menite aşazicând să le perfecţioneze. Acelaşi La Beaumelle îl inundă cu scrisori anonime. Autorul poemei *La Pucelle* îi va fixa portretul moral, în cântul al XVIII-lea, unde Freron descrie regelui Charles pe membrii bandei sale:

Mi e totdeauna sprijin La Beaumelle:
E cel mai josnic, dar mi-este fidel.
Distrat adesea, deşi bun creştin.
Confundă buzunarul lui cu cel vecin…

La Geneva trăia şi un oarecare Guyot de Merville care, ca şi La Beaumelle, îşi făcuse o profesiune din urmărirea marelui scriitor. Socotind, în cele din urmă, că ar fi mai bine să-i câştige prin adulaţie, îi propune să-i editeze, cu note, operele dramatice şi să i le dedice pe ale sale personale. Răspunsul lui Voltaire, o

mostra a ironiei lui mereu active, merită să fie cunoscut: „Domnule, răzbunarea oboseşte sufletul ţi al meu are nevoie de odihnă. Prietenia mea n-are mare valoare şi nu este vrednică de jertfa pe care mi-o oferiţi. Voi încerca să trag foloase din tot ceea ce este just şi rezonabil în cele patru volume care cuprind critica operelor mele şi vă mulţumesc pentru osteneala pe care v-aţi dat-o cu atâta generozitate spre a-mi îndrepta greşelile.

E.

ique de
autour
ne point
pour de
vûe les

ne moi;

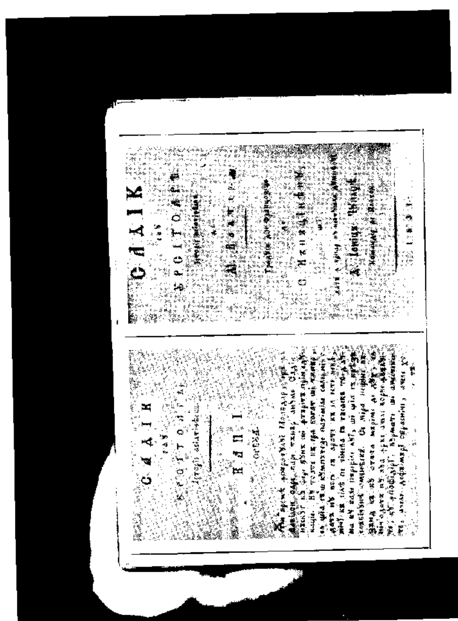
FANATISME.

Le Fanatiſme eſt à la ſuperſtition, ce que le tranſport eſt à la fièvre, ce que la rage eſt à la colère. Celui qui a des extaſes, des viſions, qui prend des ſonges pour des réalités, & ſes imaginations pour des prophéties, eſt un enthouſiaſte; celui qui ſoutient ſa folie par le meurtre, eſt un fanatique. Barthelemi Diaz, retiré à Nuremberg, qui était fermement convaincu que le Pape eſt l'Antechriſt de l'Apocalipſe, & qu'il a le ſigne de la bête, n'était qu'un

Voltaire, după o gravură de J. G. Sturm

Pagini din *Dicţionarul filosofic portativ*

Sadik sau Ursitoarea. Istorie asiaticeasca de M. Volter, 1831 foaie de titlu şi pagina de test

Dacă cele două satire, inspirate de Rousseau şi Desfontaines, sunt demne să placă, publicul vă va aplauda. Sunt de părere că publicul trebuie să rămână judecătorul nostru. Dedicaţia operelor dvs, pe care îmi faceţi cinstea să mi-o oferiţi, n-ar adăuga nimic operelor dvs. În ce mă priveşte, adresez dedicaţii numai prietenilor mei. Aşadar, domnule, dacă sunteţi de acord cu mine, lăsaţi ca raporturile dintre noi să

rămână cele din trecut”. Insolenţa unui arivist literar a primit rareori o replică mai tăioasă.

Dar în Afară de indivizii dubioşi sau respingători care se agită în preajmă-i, Voltaire are bucuria să cunoască acum un om superior, cu care se leagă prieteneşte. Este tânărul matematician şi gânditor d’Alembert, care, împreună cu Diderot, începuse să publice *Enciclopedia.* Voltaire devine colaboratorul acestei mari opere, sinteză a ştiinţei timpului şi instrument ideologic în lupta pe care secolul o duce împotriva superstiţiei şi fanatismului. „Atâta timp cât va mai fi o fărâmă de viaţă în mine – îi scrie Voltaire lui d’Alembert –, voi rămâne în serviciul glorioşilor autori ai *Enciclopediei.* Voi considera întotdeauna ca o mare cinste să pot colabora, cu slabele-mi puteri, la cel mai frumos monument pe care şi-i ridică poporul şi literatura franceză”. Corespondenţa lui Voltaire cu d’Alembert alcătuieşte unul din cele mai interesante documente ale luptei purtate de iluminism împotriva forţelor reacţiunii, în special contra iezuitismului. Elanul către o formă umană şi înţeleaptă a civilizaţiei îl duce pe Voltaire către timpurile Chinei vechi, de unde evocă episodul înfăţişat în drama *Orfanul din*

China. Lucrările compuse în noua lui aşezare, de unde porneau mereu scrisori, unele semnate elveţianul Voltaire, se înmulţesc. Un timp destul de întins este acordat sociabilităţii. Numeroşi vizitatori bat la uşa scriitorului. Într-o zi este Gibbon, viitorul istoric engliz. Altă dată este veneţianul Cassanova, un aventurier cu întinse legături, devenit celebru mai târziu, prin *Memoriile* sale, în care, împreună cu povestirea multelor lui succese donjuaneşti, epoca de corupţie a rococoului îşi găsise una din oglinzile ei cele mai fidele. Convorbirea cu Cassanova nu era nicidecum plictisitoare. Voltaire pare s-o fi gustat. În tot cazul, *Memoriile* au consemnat-o şi din paginile lor ştim că filosoful francez a aflat, după cum nici nu se putea altfel, că oaspetele lui devenit celebru printr-o viaţă puţin regulată, era un apărător al credinţei şi al statului absolutist. În aceeaşi epocă achiziţionează Voltaire domeniile de pe teritoriul francez, de la Tournay şi Ferney, unde frumosul castel, construit în stilul Renaşterii, va fi de aci înainte locuinţa statornică a filosofului.

XVII

Nenumărate opere noi se adună de-aci înainte

sub pana lui Voltaire. Mişunarea omenească este enormă în juru-i. Spiritul lui scânteiază mereu cu neostenita-i spontaneitate. În 1755 Jean-Jacques Rousseau îi trimise a doua lui lucrare: *Despre originea inegalităţii printre oameni.* Este o scriere grea de gânduri noi şi îndrăzneţe, din fuiorul cărora s-au desprins multe din îndrumările lumii moderne. Societatea coruptă şi artificială a vremii sale primeşte aici câteva din loviturile care trebuiau s-o dărâme. Marele gânditor este un spirit radical, un polemist cutezător. Societăţii timpului său el îi zugrăveşte portretul ademenitor al „bunului sălbatic”, despre a cărui superioritate morală vorbiseră adeseori călătorii în părţile de curând descoperite ale lumii. Voltaire răspunde cu obişnuita lui ironie: „Am primit cartea pe care aţi scris-o împotriva genului uman şi vă mulţumesc pentru ea. Veţi face plăcere oamenilor, spunându-le adevărul, dar nu-i veţi îndrepta. Ar fi fost imposibil ca cineva să fi pictat în culori mai puternice grozăviile societăţii omeneşti, de la care ignoranţa şi slăbiciunea noastră îşi făgăduise atâtea mângâieri. Nimeni n-a întrebuinţat mai mult spirit pentru a ne face mai stupizi. Cine citeşte opera dvs. Este cuprins

de pofta de a umbla în patru labe, dar cum au trecut mai mult de şaizeci de ani de când am pierdut acest obicei, simt că, din păcate, îmi este cu neputinţă să-i reiau, lăsându-l pe seama acelora care sunt mai vrednici să-i practice decât dvs. Şi cu mine”. Nu se puteau închipui două structuri omeneşti mai deosebite decât Voltaire şi Rousseau. Prietenul civilizaţiei, autorul Omului de lume, marele burghez nu putea găsi nicio cale către sufletul solitarului, ferventul naturii, reprezentantul unei mici burghezii radicale. Raporturile lor nu s-au îmbunătăţit niciodată.

Încă înainte de epoca elveţiană începe Voltaire să compună renumitele lui povestiri filosofice. Scriitorul află în aceste naraţiuni una din formele cele mai potrivite pentru întruparea şi propagarea ideilor lui. În însăilări de episoade mai mult sau mai puţin întinse, închipuite după modelul povestirilor picareşti sau după acela al basmelor arabe din o *mie şi una de nopţi,* cunoscute de secolul al XVIII-lea în versiunea franceză a lui Galland, scriitorul transmitea, prin intermediul unor personaje şi situaţii alegorice, reflecţiile sale morale. Epoca s-a amuzat mult de sprintenele pagini narative ale lui Voltaire, pline de

suculenţa bogată a unui tâlc uşor de desluşit. Nu ne vom ocupa de toate aceste povestiri, dar vom aminti pe cele mai renumite dintre ele. Iată pe *Zadig sau Destinul,* unde sunt povestite întâmplările unui înţelept oriental, adus să verifice cu preţul celor mai variate nenorociri personale infidelitatea femeilor, stupiditatea superstiţiilor, erorile justiţiei, absurditatea unor tradiţii, întreaga ţesătură de perfidii, prejudecăţi şi cruzimi care făceau atât de grea viaţa omenească, nu numai în Chaldeea lui Zadig, dar şi în Franţa lui Voltaire. Aşa, de pildă, în Babylon oamenii se certau de o mie cinci sute de ani, neputându-se hotărî dacă se cuvine să pătrunzi în templul lui Mithra cu piciorul stâng sau cu piciorul drept. Oare controversele care întreţineau vrăjmăşia dintre diferitele secte religioase aveau un obiect mai serios? Zadig rezolvă disputa milenară, atunci când pătrunde în templul lui Mithra sărind cu picioarele împreunate. Zadig se răneşte odată la ochiul stâng. Învăţatul medic Hermes declară că ochiul drept ar fi putut să fie salvat dacă el ar fi fost rănit, dar că ochiul stâng este neapărat pierdut. Zadig se vindecă, dar Hermes publică un volum gros în care dovedeşte că

ochiul stâng al lui Zadig n-ar trebui să se vindece niciodată. O lege a lui Zoroastru interzicea mâncarea zgripţorilor. Dar există oare zgripţori? Zadig intervine în dezbatere, recomandând să nu fie mâncaţi în niciun caz, este însă acuzat de impietate de către arhimagul Yebor, „omul cel mai stupid şi, prin urmare, cel mai fanatic din Chaldeea”. Toate episoadele povestirii conţin câte o aluzie la absurdităţi din propria vreme a povestitorului.

În *Micrornegas,* o povestire care împrumută ficţiunea narativă folosită de Swift în *Călătoriile lui Gulliver,* este vorba de aventurile unui locuitor al planetei Sirius, care după ce poposeşte pe Saturn şi se însoţeşte cu un saturnian, descinde pe pământ şi observă moravurile şi ideile oamenilor. Cei doi uriaşi, cărora lucrurile pământeşti le apar în minime şi rizibile dimensiuni, află despre sterilele dispute metafizice ale oamenilor, despre nebunia lor în războaie, despre cruzimea acelora care le provoacă. În *Naivul (Ulngenu),* moravurile franceze sunt văzute prin prisma unui indigen din Canada, ajuns în Europa, unde puritatea cugetului şi inimii lui îi aduc multe şi felurite nenorociri. În *Prinţesa din Babylon* doi amanţi

orientali, mereu despărţiţi şi rare se caută mereu ca în romanul grec al lui Heliodor, vizitează pe rând China, unde admiră religia naturală a lui Confucius, ţara cimerienilor, adică Rusia lui Petru I şi Catherina a II-a, unde doi suverani filozofi au transformat o „ţară barbară” într-un stat civilizat, apoi Scandinavia şi Polonia, cu bunele lor rânduicli provenite dintr-un absolutism luminat, Ţările-de-Jos, unde toleranţa găsise un ultim refugiu, Roma şi abuzurile curiei papale, Spania inchiziţiei: tablou al lumii, dar mai cu seamă al Europei, văzut cu ochii nepreveniţi ai unor străini exotici, ca acei ai persanilor din naraţiunea lui Montesquieu *(Les leitres persanes).* Pretutindeni deci, în povestirile filozofico ale lui Voltaire variaţiile punctului de vedere şi ale perspectivei pun în lumină situaţii şi idei, a căror absurditate nu era percepută de spiritul vremii, tocit prin deprinderile sale. Ficţiunea extraterestră a sălbaticului şi a străinului reordă întregul lor relief detestabil absurdităţilor civilizaţiei absolutiste.

Metoda satirică, este alta în *Candide,* poate cea mai de seamă dintre povestirile filosofice ale lui Voltaire. De data aceasta este vorba de un tânăr

german, elevul filosofului Pangloss, care profesează, întocmai ca Leibniz şi Pope, ideea că lumea aceasta este nu numai bună, dar cea mai bună dintre toate lumile posibile. Nenumăratele nenorociri întâmplate lui Candide în cursul unei existenţe zbuciumate în care nu încetează să-şi caute iubita, pe Cunigunda, nu dezarmează zelul doctrinar al tânărului filosof. Comicul naraţiunii provine din contrastul mereu refăcut între optimismul teoretic al lui Candide şi grelele încercări la care îl supun rânduielile lumii din vremea lui. Regăsind-o, în cele din urmă, pe Cunigunda, devenită bătrână şi urâtă, eroul înţelege că trebuie să-şi caute fericirea îngustându-şi zona de atingere cu lumea. Se aşază deci pe ţărmurile Bosforului, într-o mică proprietate, cu singura preocupare de a munci şi de a se întreţine, într-un loc ferit al lumii. Candide este deci satira optimismului leibnizian, reprezentat de Pope în Anglia, unde exprima mulţumirea în mijlocul lumii a unei burghezii ajunsă la putere. Sentimentul acesta nu putea fi acel al burgheziei franceze trăind încă în epoca luptelor ei. Soluţia voltairiană oferită încercărilor legate de orânduirea vremii are un caracter individual şi nu

ascunde bine egoismul destul de limitat care o inspiră, dar nu este mai puţin agresivă pentru opoziţia organizată în sânul burgheziei franceze, împotriva metafizicii tradiţionale şi a falselor ei mângâieri. Epoca a recunoscut îndată aciditatea criticii voltairiene în *Candide.* Opera este denunţată consiliului Genevei, care o condamnă şi o încredinţează călăului oraşului, pentru a o azvârli pe rug. Solemnitatea arderii lui *Candide* are loc, spre marea mâhnire a lui Voltaire, în martie 1759.

În Franţa, atacurile împotriva filosofului sunt date acum de un oarecare Le Franc de Pompignan, personaj foarte încrezut, dar poet lipsit de orice valoare, traducător al profetului Ieremia. Într-un discurs ţinut la Academia Franceză Le Franc de Pompignan, al cărui singur nume suha ca o goarnă, ia apărarea puterilor constituite împotriya criticilor dizolvante ale lui Voltaire. Răzbunarea filosofului a procedai ca faţă de ceilalţi adversari ai lui, oferindu-l în holocaust râsetelor vremii. O serie de libele în proză şi versuri face ridicul pe înfumuratul avocat al absolutismului. Într-o zi filosoful compune un catren, pe care epoca şi deceniile următoare n-au încetat să

şi-i repete:

Profetul Ieremia ştiţi

De ce a plâns atât, precum citiţi?

Ştia, săracul, că-ntr-o bună zi Le Franc de Pompignon 1 o tălmăci.

XVIII

Printre roadele literare cele mai importante ale perioadei de la Ferney se numără şi scrierile istorice ale lui Voltaire. Una dintre ele, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea (Le Siècle de Louis XIV),* a fost concepută mult înainte şi a fi ajuns la prima ei formă, la Berlin, în 1751, când a şi fost publicată în această primă versiune. Voltaire o reia însă acum, ducând-o la forma ei definitivă în 1768. Spre deosebire de alţi istorici ai vremii, Voltaire caută să grupeze toate izvoarele temei sale, parcurge toate operele vremii, memoriile, actele oficiale, scrisorile contemporanilor şi îşi continuă ancheta sa, culegând mărturiile supravieţuitorilor epocii. *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* este deci scris cu cele mai bune metode arhivistice ale unui istoric modern. Rupând apoi cu explicaţia evenimentelor istorice prin providenţă, Voltaire analizează cauzele lor aparţinând planului imanent al realului, printre

care un rol deosebit acordă marilor personalităţi de conducători, unui Pericles, August, Lorenzo de Medici sau Ludovic al XIV-lea. În fine, istoria nu mai este pentru el naraţiunea războaielor pe care suveranii le-au purtat unii împotriva altora şi a tratatelor cu care le-au dat un sfârşit, pentru a le relua la prima ocazie. Materia interesantă a istoriei este alcătuită, pentru Voltaire, din faptele de creaţie ale culturii, din operele artelor şi ale ştiinţei. Scriitorul ajunge astfel la o formă nouă a istoriei, istoria culturii, pe care o ilustrează mai întâi prin *Secolul lui Ludovic al XIV-lea,* mare tablou al progreselor spirituale ale Franţei în timpul suveranului absolutist, pentru care arată o simpatie determinată de faptul că, după părerea vremii, acest suveran îşi întemeiase puterea sa pe clasa burgheză, din care se ridicaseră nu numai figurile cele mai proeminente ale culturii vremii, dar şi câţiva din conducătorii cei mai eminenţi ai statului.

Cealaltă mare operă a lui Voltaire*, încercare asupra moravurilor şi spiritului 7 iai iunilor (Essai sur les moeurs et Yespril des nations),* a fost de asemenea concepută şi dusă până la un anumit grad al realizării ci încă înainte de epoca începută odată cu instalarea

la Ferney. Forma definitivă a operei apare în 1769. Este o istorie universală în lungul răstimp dintre Carol cel Mare şi Ludovic al XIII-lea, pe care o continuă scrierea despre Ludovic al XIV-lea şi aceea, compusă mai târfciu, despre Ludovic al XV-lea. O istorie universală dăduse, în veacul trecut, o mare faţă bisericească, episcopul Bossuet, vestitul, orator religios. Lucrarea lui Bossuet, *Discurs asupra istoriei universale,* începea cu facerea lumii, punea în centrul expunerii istoria poporului evreiesc şi sfârşea cu Carol cel Mare, adică cu momentul în care, prin formarea unui imperiu creştin, voinţa esenţială a providenţei se realizase. Voltaire începe expunerea sa de la Garol cel Mare şi-i dă un orizont mult mai întins, deoarece se ocupă şi de vechile popoare al e orientului, chinezi, babilonieni, indeni, egipteni. Motorul faptelor istorice nu mai este providenţa, ci opiniile oamenilor, aşa cum ele se schimbă din generaţie în generaţie prin transformarea moravurilor, prin influenţa marilor personalităţi creatoare de cultură, prin progresul ştiinţelor şi artelor. Obiectul istoriei este deci, de data aceasta, nu numai dezvoltarea culturii, dar şi aceea a moravurilor şi spiritului public. Voltaire consideră

lungul trecut al omenirii fără nicio iluzie. Pretutindeni naraţiunea lui pune în (lumină multele şi variatele nenorociri care au bântuit neamul omenesc din pricina fanatismului religios, a trufiei sângeriilor şi a războaielor, produse, de altfel de fanatism şi de trufie. Din când în când istoria arata, şi cate un punct luminos: sunt momentele în care se aude glasul marilor personalităţi morale binefăcători: sau acele ilustrate prin operele de seamă ale ştiinţei şi artei. În aceste ocazii se suspendă pentru o clipă străvechea şi necurmată absurditate şi cruzime a istoriei. *Încercarea asupra moravurilor* îşi propunea să facă evidente aceste adevăruri, să abată omenirea de pe vechile şi funestele ei drumuri şi s-o îndrumeze către ţintele recunoscute de raţiunea eliberată de superstiţii şi prejudecăţi. Avem deci de-a face cu o operă propagandistică a iluminismului, una din cele mai importante, alături de *Enciclopedie.* Pentru redactarea ei, Voltaire s-a folosit de alte multe lucrări ale istoriografiei anterioare şi de nenumăratele izvoare pe care epoca i le punea la dispoziţie.

Înţelegând materia explozivă din care era făcută cartea lui Voltaire, cercurile reacţionare ale vremii s-

au alarmat. Iezuitul Nonnotte îi consacră două groase volume care, sub titlul *Erorile domnului de Voltaire* (*Erreurs de Monsieur de Voltaire*), trebuiau să probeze carenţele informaţiei istorice ale acestuia, mai ales pe acele atingătoare la biserică şi monarhic. Voltaire n-a rămas dator cu răspunsul său. Într-o scriere foarte întinsă, publicată sub numele lui Damilaviile şi sub titlul *Lămuriri istorice cu prilejul unui libel calomnios contra „încercării asupra moravurilor”* (*Eclaircissemenis historiques, a l occasion ci un libelle calomnieux contre „l'Essai sur les moeurs*”), autorul a reluat, pentru a le lichida, toate punctele relevate de critica lui Nonnotte, îngăduindu-ne a strecura o privire în enormul material al surselor sale.

XIX

După 1760 instalat la Ferney, proprietar al moşiei Tournay, mereu productiv pe terenul literar, vizitat de nenumăraţi oaspeţi şi într-o activitate epistolară cu puţine analogii în epocă, Voltaire manifestă o nouă latură a caracterului său, dovedindu-se om generos, dar mai cu seamă cetăţean gata să dea urmări practice ideilor şi luptelor lui filosofice. Casa

lui devine ospitalieră pentru mulţi oameni încercaţi de soartă. Când poetul Le Brun îi semnalează cazul unei descendente, pe linie colaterală, a marelui Pierre Corneille, o tânără care trăia în sărăcie, ca fiica unui factor poştal, Voltaire declară că o va primi în casa lui şi se va îngriji de educaţia ei. Marie Corneille vine la Ferney şi este tratată ca un membru al familiei. Pentru a-i constitui o zestre, Voltaire propune Academiei să îngrijească o ediţie a operelor lui Corneille, şi să o însoţească cu un comentar. Astfel ia naştere vestitul comentar voltairian al textului lui Corneille, operă de glosare estetică şi filologică, în spiritul criticii literare a vremii, care a nemulţumit pe unii din admiratorii fără rezerve ai marelui poet tragic. Noua ediţie găseşte numeroşi subscriitori în Franţa şi străinătate. Zestrea Mariei Corneille era constituită.

Ţăranii din Moens refuzau să plătească zeciuiala preotului din localitate, care avea un vechi drept de prebendă asupra lor. Parlamentul din Dijon pronunţase o sentinţă de condamnare şi câţiva ţărani fuseseră azvârliţi în închisoare. Voltaire intervine şi obţine eliberarea ţăranilor, plătind cele 2 100 de livre reclamate cu străşnicie de preot. Mult mai importante

prin obiectul lor, prin tendinţele cu care se legau şi prin ecoul lor public, au fost celelalte cauze judiciare în care intervine Voltaire în epoca de după 1760. Simpla naraţiune a acestor cauze şi a rolului lui Voltaire în legătură cu ele, apoi analiza operelor şi a memoriilor redactate în aceleaşi împrejurări, ar putea umple un întreg volum. Noi trebuie să ne mulţumim cu amintirea pe scurt a obiectului acelor cauze celebre şi a rezultatelor obţinute de zelul cetăţenesc şi de acea statornicie în lupta, în care se cuvine să admirăm deopotrivă tăria de caracter a luptătorului şi consecvenţa filosofului.

În 1761 vine de la Toulouse vestea arestării hughenotului Jean Calas, un negustor acuzat că şi-ar fi ucis fiul, pentru că acesta îşi manifestase intenţia de a trece la catolicism. În realitate, Marc-Antoine Calas îşi luase singur viaţa. Voltaire bănuieşte de la început înscenarea şi nu osteneşte să lupte pentru bătrânul Calas, fără să poată împiedica condamnarea şi arderea lui pe rug, dar obţinând, mai târziu şi după multe lupte, care i-au aliat întreaga opinie publică a Europei iluministe, reabilitarea memoriei lui Calas. Până când sentinţa ele reabilitare să fie pronunţată,

Voltaire tipăreşte în 1763, păstrând anonimatul, scrierea *Trăite sur la tolerance a l occasion de la mort de Jean Calas (Tratai asupra toleranţei cu prilejul morţii lui Jean Calas).* Evilând să aducă în discuţie chestiunea autorizării din nou a cultului protestant în Franţa, Voltaire o sugerează rostindu-se împotriva oricărei forme a intoleranţei şi opunând ţării şi vremii sale exemplul Chinei sau al antichităţii, unde intoleranţa religioasă n-ar fi fost cunoscută. Martirologul creştin fusese totuşi un capitol al istoriei politice a Romei... Scrierea se termină cu o rugăciune: „Fie ca oamenii să-şi aducă aminte că sunt fraţi, îngrozească-se de tirania exercitată asupra sufletelor, aşa cum urăsc tâlhăria care răpeşte cu silnicie rodul muncii şi al meşteşugului paşnic! Dacă flagelele războiului nu pot fi ocolite, cel puţin să nu ne urâm unii pe alţii şi să nu ne sfâşiem cât timp ne aflăm în sânul păcii. Să folosim clipa existenţei noastre pentru a binecuvânta, în mii de limbi felurite, din Siam până în California, bunătatea care ne-a dăruit această clipă”.

După câţiva ani, un alt protestant din sudul Franţei, Pierre-Paul Sirven, este urmărit pentru o

acuzaţie asemănătoare cu a lui Calas. Fata Elisabeta Sirven, o debilă mentală, dispare într-o bună *zi* de acasă. Episcopul din Castres înştiinţează pe părinţi că Elisabeta şi-a exprimat dorinţa să îmbrăţişeze religia catolică. Sirven nu se opune acestui proiect, dar după câtva timp Elisabeta se înapoiază la locuinţa părinţilor într-o stare vrednică de plâns: mintea ei părea cu totul rătăcită. Forurile bisericii continuă totuşi să urmărească convertirea Elisabetei. În cele din urmă, nenorocita fată se sinucide, aruncându-se într-o fântână. PierrePaul Sirven este acuzat că şi-a ucis fiica. Temându-se de soarta lui Jean Calas, familia Sirven se refugiază şi, după multe peripeţii, află adăpost la Voltaire. Acesta izbuteşte, până la urmă, să smulgă pe victime din ghearele instanţelor feroce. După ce fusese executat în efig: e, Sirven este reabilitat în 1771.

Un tânăr de 19 ani, aproape un copil, cavalerul La Barre, este arestat, în 1765, în urma acuzaţiei de a fi mutilat un crucifix la Abbeville. Unul dintre coacuzaţi, d’Etallonade, reuşeşte să fugă, dar celălalt coacuzat, Moisnel, pentru a se salva, îşi învinovăţeşte prietenul, prezentându-l ca pe un ateu şi un admirator

al lui Voltaire. La Barre este judecat, condamnat, decapitat şi ars pe rug la Arras. *Dicţionarul filosofic* al lui Voltaire este azvârlit de asemenea în flăcările care mistuiau corpul noii victime a fanatismului. Atitudinea curajoasă a lui La Barre şi atrocitatea sentinţei care-l lovea zguduie opinia timpului. Voltaire dă o nouă luptă şi izbuteşte, din nefericire prea târziu, să dovedească inocenţa tânărului şi să obţină reabilitarea memoriei lui. Trebuie citite memoriile şi scrisorile lui Voltaire în legătură cu această afacere; ele exprimă revolta cea mai îndurerată. Într-un rând se gândeşte să părăsească teritoriul Franţei unde astfel de grozăvii erau posibile, şi să fundeze o colonie de iilozofi la Eleves, în Prusia renană, într-un teritoriu pe care Frederic al II-lea declară că-l pune cu bucurie la dispoziţia filosofilor. Voltaire cauta că câştige pentru acest proiect pe d'Alembert, Diderot, d'Holbach şi Damilaville, dar proiectul nu reuşeşte.

Un vânzător într-o băcănie, Jean-Baptiste Josserand, primind din partea unui datornic al său un stoc de cărţi, îl vinde colportorului Jean Lecuyer şi soţiei sale, Marie Suisse. Autorităţile descoperă printre aceste cărţi o povestire recentă a lui Voltaire,

L'bomme aux quarante ecus (Omul cu patruzeci de scuzi). Cartea conţinea, în forma narativa, o critică a sistemului de impunere în Franţa şi propunea reforme fiscale. Parlamentul din Paris o condamnase la ardere. Găsită printre cărţile colportorului, ea îi aduce lui Josserand, Lecuyer şi Marie Suisse pedeapsa stâlpului infamiei, apoi celor doi dintâi, în afară de însemnarea cu fierul roşu, condamnarea la galere pe timp de nouă şi cinci ani. Marie Suisse este pedepsită cu închisoarea pe cinci ani. Josserand n-ajunge însă să execute toate sentinţele pronunţate împotriva lui, căci moare de mâhnire după ce este scos de la stâlpul infamiei. Parlamentul mai dă şi un ordin de arestare a lui Voltaire, ca „autor al unei cărţi neruşinate, contrarii bunelor moravuri", un ordin rămas de altfel neexecutat. Seria acestor sentinţe, pe cât de crude pe atât de absurde, îl face pe Voltaire să scruteze lungul trecut de crime şi denegări de justiţie ale instanţei juridice pariziene. Astfel ia naştere scrierea *Histoire du Parlament de Paris (Istoria Parlamentului din Paris),* apărută în 1769 sub pseudonimul Abatele Bigore. În curând, Voltaire avea ocazia să sporească actul de acuzaţie îndreptat contra Parlamentului din

Paris.

Într-o zi se găseşte pe o şosea, în Lorena, în apropiere de localitatea Bleurville, corpul unui om ucis, Este bănuit de asasinat ţăranul Martin. Instanţele locale îl l condamnă să fie căsnit pe roată fără nicio dovadă serioasă. Parlamentul din Paris confirmă sentinţa instanţei Lorenei. Martin moare pe roată. Dar, curând după aceste evenimente, un criminal mărturiseşte în ajunul executării sale, că el este autorul asasinatului din apropiere de Bleurville. Felul de a judeca al Parlamentului din Paris înmulţise acuzaţiile împotriva lui şi, în curând, această instanţă este dizolvată, iar membrilor ei li se dau domicilii forţate în diferite puncte ale ţării.

Voltaire nu încetase în vremea aceasta să mediteze asupra teribilei strâmbătăţi a sistemului penal al Franţei.

Apăruse, în Italia, cartea lui Beccaria, *Despre delicte şi pedepse,* inspirată de filosofia lui Voltaire. Morellet dăduse o traducere franceză a acestei lucrări, care se ridicase împotriva absurdităţii unora dintre delictele definite de dreptul penal al vremii, ca de pildă delictul de erezie, profanare sau vrăjitorie, şi

combătuse procedurile de anchetă, care legalizau tortura. Voltaire consacră un comentar, îmbogăţit cu multe fapte noi, tratatului lui Beccaria şi dă o importantă contribuţie ştiinţei penale în Franţa.

În 1770, o tânără pereche din Saint-Omer, soţul şi soţia Montbailli, sunt arestaţi sub învinuirea de a fi ucis pe mama soţului, o bătrână alcoolică, lovită de congestie cerebrală în timpul somnului. Soţul este supus torturii; i se taie mâna dreaptă. „Această mână n-a ucis o mamă”, strigă Montbailli. Acuzatul este întins pe roată şi sfărâmat, dar nenorocitul nu poate mărturisi nimic. În cele din urmă este ars pe rug. Venea acum rândul soţiei Montbailli; execuţia este amânată pentru că femeia era însărcinată. Voltaire intervine, dovedeşte inocenţa acesteia şi o salvează. În scrierea *La Meprise d'Arras (Eroarea de la Arras),* filosoful revine asupra tuturor erorilor judiciare comise în Franţa în ultima epocă şi arată că aceea săvârşită în cazul Montbailli nu fusese posibilă decât pentru că acuzaţii aparţineau poporului mărunt.

O campanie de o neobişnuită întindere, manifestată printr-o serie numeroasă de scrieri, desfăşoară Voltaire în favoarea iobagilor de pe Mont-

Jura. Călugării benedictini şi moştenitorii lor, canonicii din Saint Elaude, se socoteau stăpânii feudali ai tuturor satelor din regiune. Micii proprietari ai locului nu puteau dis pune de averea lor în favoarea propriilor copii, dacă aceştia nu locuiseră totdeauna împreună cu părinţii lor. Cum dovada acestei situaţii nu putea fi totdeauna făcută, bunurile iobagilor din Mont-Jura treceau treptat în stăpânirea capitolului ordinului benedictin. Spoliaţia se întindea şi asupra acelor persoane care, locuind cel puţin un an şi o zi pe domeniile feudale ale călugărilor, erau declarate iobagi şi, în caz de moarte, bunurile lor erau urmărite, chiar dacă între timp îşi schimbaseră locul aşezării. Pretenţiile călugărilor se întindeau nu numai asupra bunurilor zise de „mână moartă” ale vechilor locuitori ai regiunii, dar şi asupra acelora care aparţineau femeii sau bărbatului căsătorit, cu un iobag sau cu o iobăgească. Asprimea cu care aceşti nenorocâţi erau urmăriţi de stăpânii lor feudali era atât de teribilă, încât un medic, cerând odată plata onorariului ce-i revenea pentru îngrijirea unor iobagi, primi acest răspuns din partea unui reprezentant al capitolului: „În loc de a vă plăti, capitolul ordinului ar trebui să vă

pedepsească, deoarece, vindecând în cursul anului trecut doi iobagi, aţi păgubit pe stăpânii mei cu cei 1.000 de taleri pe care moartea acestor iobagi le-ar fi adus”. În memoriile sale, Voltaire demonstrează absurditatea iobăgiei şi cere suprimarea ei. În cazul concret al iobagilor de pe Mont-Jura, el arată că drepturile călugărilor se sprijineau pe documente false. Regele Ludovic al XV-lea, ajpoi urmaşul lui, cărora li se adresează supliciile lui Voltaire, rămân surzi la suferinţele iobagilor din Jura.

Mare răsunet a avut în epocă şi intervenţia lui Voltaire în cazul generalului Lally-Tollendal. Acesta, devenit guvernator al Indiei, după ce se distinsese în multe acţiuni militare, este nevoit la un moment dat să capituleze şi să cedeze englezilor oraşul Pondichery. Inamicii îl acuză pe general de trădare. Lally se înapoiază de bunăvoie în Franţa pentru a se disculpa, dar este condamnat la moarte şi executat în 1776. Graţie zelului neobosit al lui Voltaire care consacrase cazului Lally, în 1773, scrierea *Fragments historiques sur Vinde et sur le general Lally (Fragmente istorice asupra Indiei şi asupra generalului Lally)* procesul acestei alte victime a justiţiei vremii este reluat şi

amintirea ei este reabilitată.

Lunga-i experienţă în afacerile penale o concentrează Voltaire în scrierea *Prix de la Jusiice et de l humanite (Premiul justiţiei şi al umanităţii),* 1777, prilejuită de un concurs instituit la Berna în vederea unui proiect de legislaţie criminală. Voltaire măreşte premiul concursului prin contribuţia sa. Publică apoi, sub titlul de mai sus, un studiu care întruneşte toate ideile sale în domeniul dreptului penal. Scopul acestei ştiinţe este în primul rând, ni se spune, a preveni delictele, înainte de a le pedepsi. Nu este oare evident că hoţia este determinată de sărăcie şi că bogaţii, autorii legilor, ar trebui să găsească mijlocul de a îndepărta lipsa înainte de a o da pe mâna călăilor? Crima trebuie neapărat pedepsită. Dar pedeapsa cu moartea sporeşte numărul criminalilor prin acel al judecătorilor care-i trimit la moarte. Folosirea criminalilor în lucrările de utilitate publică ar fi mai conformă cu raţiunea. Crima prin dud nu i se pare mai puţin abominabilă. Suicidul n-ar trebui pedepsit prin confiscarea averii sinucigaşului, după cum statua o veche legislaţie, deoarece moştenitorii acestuia n-au nicio vină. Mamele infanticide comit o faptă

groaznică. Dar, pentru a o preveni, statul ar trebui să creeze spitale speciale şi să dea asistenţă femeilor care s-ar prezenta pentru a naşte în taină. Este absurdă sancţionarea delictului de erezie sau de vrăjitorie. Urmărirea autorilor pentru ideile lor ar trebui să dispară pentru totdeauna. Unele legislaţii în vigoare pedepseau bigamia şi adulterul cu moartea: o astfel de pedeapsă este cu totul disproporţionată faţă de vina pe care o sancţionează. De altfel bigamia, pedepsită în Europa, este autorizată în Persia şi Turcia. Adulterul nu este pedepsit decât atunci când îl comit femeile, fiindcă legile au fost făcute de bărbaţi. Trebuie să se renunţe la dispoziţia dreptului comun, care consideră legătura unei femei divorţate ca un adulter, pentru motivul că legătura căsătoriei fiind rezultatul săvârşirii unei taine, nimeni şi nimic n-ar putea-o dezlega. Era o ruşine a vremii faptul că, în unele ţări, căsătoria dintre persoane aparţinând unor culte deosebite era încă interzisă. Ar trebui să li se recunoască organelor executive dreptul de a nu se supune ordinelor injuste ale unei puteri legitime.

Aceste organe sunt tot atât de criminale ca şi judecătorii care le pun în mişcare atunci când execută

o sentinţă, pe care tribunalul conştiinţei o declară injustă şi barbară. În ce priveşte procedura administraţiei probelor, Voltaire observă că flagrantul delict, care trece drept o dovadă irecuzabilă, trebuie examinat în raport cu situaţia şi momentul săvârşirii lui. Un individ surprins pe când asasinează pe altul, apare altfel judecătorului dacă acesta poate stabili că ucisul se pregătea să ia viaţa ucigaşului. Proba cu martori trebuie considerată cu toată prudenţa. Exaltarea spiritului de facţiune sau al celui religios, imbecilitatea, rudenia, domesticitatea, infamia alterează valoarea mărturiilor. Trebuie să se renunţe la procedurile secrete. Nu poate fi pedepsit martorul care se dezice după interogarea lui secreta. Este preferabilă în toate cazurile procedura publică în faţa unor juraţi. Se cuvine să i se recunoască oricărui acuzat dreptul de a fi asistat de un avocat. Toate procodurile torturii, aşa-zisa chestiune pregătitoare, provizorie, ordinară, extraordinară etc., trebuie desfiinţate. Dispoziţiile codurilor de procedură penală nu se cade a fi concepute de călăi. Penitenciarele n-ar mai trebui să fie locurile de groază ale vremii. Încarcerarea legală nu poate fi o pedeapsă prin ea

însăşi. Un prizonier al justiţiei ţiu este întotdeauna un vinovat şi nu poate fi tratat întotdeauna ca atare. Chiar pentru persoanele împotriva cărora s-a pronunţat o sentinţă definitivă, trebuie să se stabilească o proporţie între gravitatea delictului şi a pedepsei.

Gânditorul care afirma toate aceste principii şi formula criticile îndreptăţite de multele şi feluritele abuzuri şi cruzimi ale vremii, era bătrân de optzeci şi trei de ani. Slăbiciunea fizică a corpului aproape topit contrasta cu vioiciunea nealterată a spiritului. Vitalitatea acestei fărâme de materie, în care curajul moral şi aptitudinea ironică sculptase o mască animată de un permanent surâs, era uimitoare. Trăia scriind de obicei fără să părăsească patul şi se susţinea printr-o mare consumaţie de cafea. Vestea oricărei nedreptăţi întâmplate în vreun punct oarecare al Franţei sau al lumii chema îndată intervenţia lui. Examina faptul, căuta să pătrundă felul abuzului săvârşit, cerceta legislaţia, doctrina şi istoria, şi grupa toate cazurile în care trecutul procedase cu aceeaşi ferocitate, dar şi acelea în care arătase mai multă clemenţă. Demonstraţia lui era constrângătoare.

Raţiunea şi omenia trăgeau concluziile. A fost unul din cei mai mari avocaţi ai tuturor vremurilor.

XX

Ultimii ani de viaţă ai lui Voltaire nu sunt deci mai puţin încărcaţi de opere şi lupte ca acei ai tinereţii şi maturităţii. Unele lucrări, închegate în curs de mulţi ani, ajung abia acum la forma lor definitivă şi completă. Acesta este, de pildă, cazul *Dicţionarului filosofic,* opera care sintetizează toate direcţiile gândirii filosofului şi ne îngăduie s-o studiem într-o singură carte. Conceput încă din epoca de la Potsdam, *Dicţionarul filosofic* s-a completat în curs de aproape două decenii. În 1765 apare într-o primă ediţie, pe care o întregesc apoi, până în 1771, articolele destinate *Enciclopediei.* Probleme de filosofie şi teologie, de istorie, de drept canonic şi profan, de morală şi politică, de estetică, de fizică şi antropologie, figuri ale istoriei şi ale legendei, filosofi şi întemeietori de religii, întregul cerc foarte vast al preocupărilor lui Voltaire şi al tendinţelor care au inspirat acţiunea lui, poate fi studiat în *Dicţionarul filosofic.* Dacă toate celelalte opere filosofice ale lui Voltaire ar dispărea şi ar rămâne numai aceasta,

gândirea lui ar putea fi studiată mai departe în toate bogatele ei ramificaţii. Dar, ca şi celelalte opere voltairiene, *Dicţionarul filosofic* a cunoscut aceeaşi soartă a prigonirii. Parlamentul din Paris îl condamnă la ardere, printr-un decret al său din 1765. Sentinţa se repetă la Roma în acelaşi an. Am văzut că, tot atunci, rugul care mistuia corpul lui La Barre devora şi paginile renumitei cărţi, unul din monumentele cele mai de seamă ale iluminismului.

În timp ce patria rezerva această soartă operelor lui Voltaire, filosofului îi soseau din străinătate multe mărturii ale admiraţiei şi recunoştinţei. Una din cele mai preţioase îi vine din partea Catherinei a II-a. Întocmai ca Frederic al II-lea, cu mulţi ani înainte, împărăteasa Rusiei este o zelatoare a filosofului, îi cunoaşte toate operele şi se declară discipola lui. Prietenia lor este mijlocită de secretarul împărătesei, de generalul

Pictet, un fost oaspete al castelului de la Ferney. În curând începe schimbul de scrisori dintre împărăteasă şi filosof. Catherina nu are o altă aspiraţie mai puternică decât aceea de a obţine stima şi aprobarea lui Voltaire. Ajunsă pe tron, după

uciderea degeneratului ei soţ, Petru al III-lea, printr-o revoluţie de palat a cărei pregătire o ignorase, Catherina simţea, desigur, nevoia simpatiei unei personalităţi ca a filosofului, al cărui cuvânt atârna greu în opinia vremii. Acesta este cucerit treptat de valoarea suveranei, în toate privinţele vrednică urmaşă a lui Petru I. Printre multele ei acţiuni civilizatoare în interiorul ţării, şi, în cele din urmă, prin noul sistem legislativ cu care dorea s-o înzestreze, Catherina se manifesta ca unul din cele mai luminate capete încoronate ale secolului. Voltaire îi aduce omagiul său neostenit. În timpul războiului cu Turcia nu încetează să-i arate participarea lui. Trupele ruse luptau în Moreea şi descendenţii vechilor greci erau pe cale să-şi redobândească libertăţile. Catherina îl ţine la curent pe marele ei prieten cu operaţiile militare şi cu succesele trupelor. Filosoful exultă. Când ia fiinţă un institut de educaţie pentru fiicele de nobili, după modelul celiu francez de la Saint-Cyr, i se cere lui Voltaire o piesă de inspiraţie înaltă, lipsită de tradiţionalul şi stânjenitorul conflict de dragoste al producţiei curente, pentru a fi reprezentată pe scena şcolii. Poetul compune *Legile lui Minos* (*Les lois de*

Minos), dramatizare a unui episod din istoria legendară a Cretei minoene, concepută sub impresiunea luptelor duse împotriva instanţei barbare a Parlamentelor: Regele Teucer salvează pe frumoasa fecioară Asteria din mâinile arhonţilor care, conformându-se unui vechi rit al lui Minos, se pregăteau s-o jertfească. Umanitatea triumfă încă o dată asupra superstiţiilor barbare. Pensionarele Catherinei, care nu de mult jucaseră *Alzira,* puteau să-şi însuşească acum alte maxime ale filosofiei. Într-un rând se formează proiectul unei călătorii a filosofului în Rusia, pe urmele lui Diderot, oaspetele împărătesei în 1765. Starea sănătăţii „bătrânului bolnav din Ferney”, cum este iscălită una din scrisorii din acest timp, nu îngăduie realizarea proiectului. Când Voltaire moare, împărăteasa îi scrie corespondentului ei din Paris, lui Melchior Grimm: „A fost învăţătorul meu. Operele lui mi-au format spiritul”. Grimm primeşte însărcinarea de a trata cu doamna Denis, moştenitoarea scriitorului, cumpărarea bibliotecii acestuia. Pretenţioasa colecţie de cărţi este achiziţionată pentru o sumă destul de însemnată (135.398 livre) şi, împreună. Cu statuia modelată de

Houdon, ia drumul Petersburgului, unde Wagnieres o instalează la Ermitage, în 1779. Volumele care compun biblioteca lui Voltaire, încărcate de note marginale, alcătuiesc un izvor de primul ordin pentru cunoaşterea reacţiilor intelectuale ale fostului lor cititor şi adnotator. Marele oraş care le păstrează într-una din bibliotecile lui publice a devenit un important centru al studiilor voltairiene.

XXI

În afară de activitatea sa literară şi cetăţenească, Voltaire dă o mare parte a timpului său îngrijirii domeniului de l-ai Ferney. Supraveghează de aproape muncile câmpului şi ale fermei, şi, uneori, apucă, el însuşi, coarnele plugului. Este foarte ocupat cu plantarea pomilor fructiferi, cu stupii lui de albine. Creşte viermi de mătase şi înfiinţează o manufactură de borangic. Într-o scrisoare din 7 iunie 1776, adresată lui Dupont de Nemours, filosoful evocă cu satisfacţie rânduielile unei proprietăţi îmbelşugate: „Nu e nimic mai frumos, după gustul meu, ca o vastă gospodărie rustică, din care să intre: şi să iasă, prin patru mari porţi, care încărcate cu toate roadele pământului. Stâlpii de stejar care susţin toată

schelăria sunt aşezaţi la distanţe egale, pe postamente de stâncă. Mari grajduri domnesc la dreapta şi la stânga. Cincizeci de vaci ţinute curat stau deoparte, împreună cu juncanele lor; de cealaltă parte stau caii şi boii. Nutreţurile le cad în iesle din înălţimea podurilor imense ale grajdurilor. Treierişul se face la mijloc. Fiecare din vitele astfel rânduite simte că fânul şi ovăzul îngrămădit în şure le apirţin de drept. La miazăzi de aceste frumoase monumente ale agriculturii se află curtea păsărilor şi târla; la miazănoapte stau teascurile, cămara de merinde şi de fructe; la răsărit se văd locuinţele vechilului şi ale celor treizeci de slugi; la apus se întind păşunile îngrăşate de toate acele vite, tovarăşe ale muncii omului. Pomii livezilor, încărcaţi cu fructe, cu sâmbure să ti cu şeyninţe, alcătuiesc o altă bogăţie. Patru sau cinci sute de stupi au fost aşezaţi în preajma unei gârle care udă această livadă. Albinele dau o bogată recoltă de miere şi de ceară, fără ca proprietarul lor să se sinchisească de toate poveştile debitate pe seama acestui harnic popor şi fără să caute cu zădărnicie dacă naţia asta trăieşte sau nu sub ocârmuirea unei regine, căreia supuşii ei îi fac între

60 şi 80 de mii de copii. Aleile de duzi se întind până le pierzi din ochi; frunzele lor hrănesc acei viermi preţioşi care nu sunt mai puţin utili ca albinele. O parte din această vastă incintă este închisă prin dese metereze de păducei, frumos tăiate şi care bucură ochiul şi mirosul. Ziduri înalte păzesc curtea şi curţile de păsări”. Este o descriere a proprietăţii de la Ferney din care respiră fericirea prosperităţii prin muncă, întocmai ca în descrierea scenelor rustice de pe scutul lui Achille în *Iliada* lui Homer.

„Patriarhul de la Lerney vrea să fie de folos tuturor oamenilor din preajma sa. Pentru a crea acestora o nouă sferă de activitate, înfiinţează o fabrică de ceasornice. Calitatea produselor sale este excelentă; Catherina a II-a devine clienta lui: lăzi de ceasornice pornesc spre Petersburg. Veghează cu ochi atent asupra intereselor celor ce-i stau aproape. Într-un rând intervine pentru a obţine uşurarea sarcinilor fiscale ale locuitorilor din Gex, care-l aclamă. Ridică un templu împodobit cu o inscripţie în care numele lui apare, nu fără o anumită hipertrofie a conştiinţei de sine, pe acelaşi plan cu al creatorului: De-o erexit Voltaire

(Voltaire a ridicat acest templu lui Dumnezeu). Slujeşte acolo un preot bătrân, fostul iezuit, părintele Adam, salvat la Ferney din furtunile vieţii. Adăposteşte familia nobililor sărăciţi Varicourt „printre ai cărei membri, tânăra şi încântătoarea fată Renee-Philiberte de Varicourt era destinată să devină călugăriţă. Voltaire se opune acestui proiect, adoptă pe aceea pe care o numea „frumoasa şi bună” (*la belle et la botine*) şi o căsătoreşte apoi, ca pe Marie Corneille cu câţiva ani mai înainte.

O dorinţă puternică stăpânea sufletul bătrânului: ar fi vrut să revadă Parisul, pe care-l părăsise cu 28 de ani înainte, marea capitală unde purtase luptele tinereţii sale şi de unde îi veneau mereu dovezile admiraţiei şi recunoaşterii, ca un semn că ceva se schimbase în ideile oamenilor.

Scrisese tragedia *Irene,* un episod fictiv din istoria Bizanţului. Comedia Franceză se hotărăşte să reprezinte noua piesă a lui Voltaire, după ce La Harpe o retrăsese pe a sa, pentru a ceda locul marelui său înaintaş. Doamna Necker, soţia ministrului de finanţe al lui Ludovic al XVI-lea, organizase o subscripţie publică în vederea ridicării unui monument al

filosofului şi poetului. Se hotărăşte, în fine, să plece la Paris unde soseşte în februarie 1778, şi asistă, la sfârşitul lui martie, la reprezentaţia noii sale tragedii. Actorii Comediei Franceze – *i* încunună bustul pe scenă şi publicul îl ovaţionează. Când este recunoscut pe stradă, este aclamat şi unii trecători vin să-i sărute mâinile. Adeseori este întâmpinat cu strigătul: „Iată pe apărătorul lui Calas”. „Loja francmasonică a celor nouă surori” îl primeşte într-o şedinţă festivă, la care asistă Franklin şi în care este introdus ca ucenic. Este vizitat de numeroase personalităţi ale vremii, de compozitorul Gluck, de pictorul Greuze, de Diderot şi de alţi mulţi scriitori, La Harpe, Lebrun, Marmontel, Delisle, Parny. Vizitează el însuşi pe unele persoane, printre care pe fosta lui iubită Suzanne Livry, devenită marchiză de Houvernay. Agitaţia produsă de prezenţa la Paris a lui Voltaire, a cărui casă era zilnic asediată de un mare număr de oameni, dornici să-i vadă sau cel puţin să-i zărească, alarmează autoritatea. Ludovic al XVI-lea întreabă pe şeful poliţiei dacă nu există vreun ordin de expulzare a filosofului, rămas încă în vigoare. Nu se găsea un astfel de ordin şi filosoful nu este tulburat.

După vechea lui deprindere, nu conteneşte să lucreze nici în vremea aceasta. Îşi asumă sarcina redactării literii A din *Dicţionarul Academiei.* Lucrează la tragedia *Agathocle.* Starea sănătăţii lui Voltaire se înrăutăţeşte. Este chemat de la Geneva medicul său, doctorul Tronchin. Un abate iezuit, părintele Gauthier, socoteşte că a sosit momentul ca filosoful să se îngrijească de soarta sufletului său. Acesta îl primeşte pe preot şi se spovedeşte, dar nu consimte la nicio retractare formală a concepţiilor sale. Destul rezumă tendinţele lui, încredinţând lui Wagniere o notă cu acest cuprins: „Mor cu credinţă în Dumnezeu şi cu iubire p. Entru prietenii mei. Nu-mi urăsc duşmanii, dar urăsc superstiţia”. Moare la 30 mai, în urma unui cancer al prostatei, după diagnosticul doctorului Tronchin.

Biserica n-a judecat satisfăcătoare atitudinea religioasă a lui Voltaire înaintea morţii. Interzice deci înmormântarea lui în formele cultului, într-unul din cimitirele din Paris. Nepotul scriitorului, abatele Mignot, îi transportă corpul în Champagne, la mănăstirea din Scellieres. Dar rămăşiţele pământeşti ale lui Voltaire nu vor rămâne multă vreme acolo.

Marea revoluţie burgheză în Franţa, pe care el a pregătit-o prin toate loviturile date absolutismului şi care recunoştea în el un înaintaş, îi va aduce osemintele la Paris, în iulie 1*791,* şi le va aşeza în Pandieon.

Cortegiul a străbătut oraşul. Pe locul unde stătuse altă dată Bastilia, se ridicase o1 stâncă pe care era săpată inscripţia: „Primeşte, Voltaire, în acest loc unde te-a înlănţuit despotismul, onorurile pe care ţi le aduce Patria”. Pe unul din steagurile cortegiului erau imprimate versurile: „Exterminaţi, o, zei, de pe acest pământ/Pe acei ce varsă cu plăcere sângele oamenilor!” Pe sarcofag erau săpate alte inscripţii. Una din ele spunea: „A răzbunat pe Calas, La Barre, Sirven şi Montbailli. Ca poet, filosof şi istoric a dat spiritului omenesc un puternic impuls înainte. Ne-a pregătit să devenim liberi”. Pe celelalte laturi ale sarcofagului se puteau citi versuri extrase din opera marelui dispărut: „Dacă omul a fost creat liber, trebuie să ştie să se guverneze”. Apoi: „Dacă omul are tirani, trebuie să-i detroneze”. Revoluţ-ia burgheză recunoştea deci în Voltaire un înaintaş şi-i cinstea după cuviinţă. Dar în mai 1814 se răspândeşte ştirea

că o bandă de tineri contrarevoluţionari, condusă de un oarecare Puymarin, a furat din Pantheon rămăşiţele pământeşti ale lui Voltaire şi le-a îngropat undeva, la marginea oraşului. Abia în 1897 guvernul francez s-a gândit că e timpul să dea explicaţii în această chestiune, declarând că din raportul unei comisii oficiale rezultă că osemintele lui Voltaire se găsesc la locul lor. Actul de profanare al lui Puymarin ar fi dovedit însă ceea ce se ştia şi mai înainte, şi anume că loviturile lui Voltaire fuseseră bine aplicate şi că ele mai erau destul de viu simţite.

XXII

Am povestit viaţa lui Voltaire după mulţi alţii, şi am legat de fiecare etapă a existenţei sale analiza sumară a operelor lui mai însemnate. Este timpul să adunăm toate rezultatele într-un fascicol, adică să privim viaţa şi opera lui Voltaire ca o totalitate şi să vedem ce au fost ele pentru vremea lor şi pentru vremea noastră.

Am spus că Voltaire este unul din reprezentanţii cei mai de seamă ai iluminismului francez. Cine vorbeşte astăzi despre „iluminism” sau despre „secolul luminilor”. Cum numesc francezii această

epocă literară şi filosofică, şi-o reprezintă drept un răstimp în care marea dezvoltare a raţiunii produsese toate consecinţele ei morale, drept o epocă de triumf al adevărului şi binelui. În realitate epoca era încă dominată de vechile prejudecăţi, instituţii şi moravuri. Mai existau iobagi, procese de erezie şi sacrilegiu, se mai aprindeau ruguri, călăii executau oameni şi ardeau cărţi, se aplica tortura şi erau oameni condamnaţi la galere, funcţionau instanţe care judecau după norme de drept statuate cu secole în urmă. Ceea ce se schimbase era numai faptul că se iviseră oameni care nu mai voiau să se supună acestor rânduicli. Şi care îndrăzneau să declare refuzul lor. Fiindcă Voltaire a făcut parte dintre aceştia, viaţa sa a fost o luptă neîntreruptă. Cine parcurge biografia lui, află că aproape n-a fost operă a sa care să nu fi fost condamnată, interzisă, confiscată şi azvârlită în flăcări, în timp ce autoritatea de stat proceda în felul acesta şi fiindcă nicio lege nu proteja proprietatea literară, editorii-piraţi tipăreau operele! urmărite cu abuz, falsificându-le. Hoţii de manuscrise mişunau în jurul lui Voltaire. Apăreau mereu fragmentele unor opere nedesăvârşite, scrisori particulare de-ale

scriitorului, improvizaţii pe care el nu le destinase publicului... Soarta operelor lui Voltaire a fost, cât timp autorul a trăit, una din cele mai complexe şi mai agitate pe care le-a cunoscut istoria universală a literaturii.

Tot atât de agitată a fost viaţa scriitorului. A îndurat închisoarea, surghiunul şi rătăcirea. Într-o lungă epocă nu s-a simţit niciodată în siguranţă. Ordine de arestare I-au urmărit adeseori; se ţeseau mereu intrigi în jurul lui. Spionii îi aţineau calea. Invidia literara încerca să-i doboare. Este drept să spunem că s-a bucurat şi de prieteni şi de iubiri, printre care cel puţin una, aceea a doamnei du Châtelet, deşi nu fidelă până la capăt, i-a asigurat, într-o epocă destul de lungă, un cadru de viaţă şi a lucrat ca o putere binefăcătoare asuipra lui. Două capete încoronate, un rege şi o împărătească, Frederic al II-lea al Prusiei şi Catherina a II-a a Rusiei, i-au arătat prietenie şi admiraţie. Cea dintâi dintre aceste prietenii a luat, la un moment dat, o întorsătură destul de supărătoare pentru filosof, dar s-a restabilit apoi într-o legătură epistolară care s-a prelungit vreme de decenii. Mai puternic decât devotamentul de care s-a

bucurat filosoful, a fost acela pe care l-a dăruit el rudelor chemate în preajma sa, unor oameni nenorociţi sau săraci faţă de care s-a arătat darnic şi ospitalier, victimelor justiţiei, oprimaţilor din preajma lui.

În furtuna aproape neîntreruptă a vieţii sale, Voltaire a manifestat o serie de atitudini care compun laolaltă portretul său moral. Lipsit tot timpul de vreo parte a puterii publice, a dispus mereu de o mare putere morală. Această putere a fost făcută mai întâi din aptitudinea ironică a spiritului său, care i-a aliat totdeauna pe cei ce râd, pe cei bucuroşi să afle latura comică a lucrurilor. Ironia este o armă a inteligenţei. Lucizii şi înţelegătorii au fost mereu de partea sa. Dincolo de baricada lui au stat pedanţii, ipocriţii, înfumuraţii, imbecilii de toate categoriile. Când se urzea împotriva lui o intrigă menită să-i lipsească de libertate sau chiar să-i suprime, scriitorul răspundea cu un pamflet sau o epigramă. Voltaire n-avea nevoie să pună în mişcare forţa executivă a statului pentru a se salva: îi ajungea să construiască un portret comic sau o legendă rizibilă. Printr-un cuvânt de spirit, dezumfla balonul unei reputaţii nemeritate sau

prefăcea în pulbere o trufie. Mijloacele lui de luptă au fost deci pur spirituale; brutalitatea n-a făcut niciodată parte din arsenalul lui.

Nu trebuie să ni-l închipuim însă pe Voltaire ca pe un om cu o simplă înzestrare ironică a spiritului. Inteligenţa lui se remarcă printr-o mare temeinicie. Deşi n-a găsit raporturi noi între lucruri, deşi n-a unificat datele răzleţe ale experienţei căutând legătura dintre ele la un nivel foarte profund, inteligenţa lui a fost curioasă, harnică şi exactă. În toate problemele pe care le-a cercetat, s-a înconjurat de tot materialul ştiinţific al vremii, a desfundat toate izvoarele de informaţii, a întreprins anchetele cele mai întinse. A avut firea unui erudit, dar multă lui învăţătură a pus-o în slujba unor teze întrevăzute cu claritate şi a folosit-o în raţionamente strânse, precise şi constrângătoare. Într-o zi a spus: „Sunt ca râurile limpezi, fiindcă nu sunt adânci”. Ar fi putut să adauge că spiritul său era ca râurile repezi de munte. Vivacitatea, spontaneitatea fac parte din însuşirile lui eminente. Desluşea îndată teza justă şi desfăşura în juru-i puterea sprintenă şi foarte activă a spiritului său. Fiinţa lui era făcută dintr-un element uşor şi agil.

Semăna întrucâtva cu Ariei al lui Shakespeare; Un Ariei filosof şi ironic. Era o creaţie a aerului, dar şi a focului. Căci pe lângă marile daruri ale inteligenţei, trebuie să remarcăm în el şi pe acela ale sensibilităţii, înzestrat cu o structură fizică şi nervoasă foarte mobilă, care a făcut mai tot timpul din el un om suferind, Voltaire a posedat într-un mare grad imaginaţia durerii străine, pe care o învia în sine însuşi. În aceasta s-a înrădăcinat pornirea lui de a alina suferinţa, de a ajuta o nevoie, de a rectifica o nedreptate. Acest om foarte inteligent era şi foarte bun. Luciditatea lui s-a pus necontenit în slujba generozităţii şi a justiţiei. Inteligenţa lui nu s-a aliat niciodată cu cinismul sau îndoiala. Fondul personalităţii sale era pasionat şi arzător: mijloacele lui erau reci şi tăioase.

Cu aceste însuşiri sufleteşti, Voltaire a fost un exemplar foarte tipic al poporului francez. Veselia lui aminteşte pe-a lui Rabelais. Darul argumentării exacte şi stăruitoare pe al lui Pascal. Simţul lui pentru dreptate pe al vrednicilor magistraţi ai Franţei, pe Michel de l’Hospital, pe Montesquieu, pe Turgot. Ca toţi oamenii de seamă ai istoriei, Voltaire este şi el o

personalitate profund naţională, un fiu al poporului francez, în care s-au concentrat şi au crescut pe să ia o potenţa înaltă capacităţi şi virtuţi apărute în sute de ani de viaţă istorica, în timpul cărora conştiinţa acestui popor a ajuns să înţeleagă lumea şi să încerce a construi temelia coexistenţei juste a oamenilor. Dar, deşi foarte francez, iubitor al patriei şi cinstitor al tradiţiilor sale, personalitatea lui Voltaire nu vădeşte nicio urmă de îngustime şovină. Acest francez este un cetăţean al universului. A înţeles, ca nimeni altul, situaţia întregii lumi din jurul său şi a căutat să pătrundă în firea tuturor popoarelor.

Voltaire a scris în toate genurile literarei şi a dat contribuţii în mai multe din ştiinţele timpului. A fost poet liric, epic şi dramatic, istoric, filosof şi fizician, critic literar şi memorialist, teolog şi jurist. Opera lui este o întreagă enciclopedie. Care. Este valoarea acestei contribuţii atât de variate? N-a fost un mare liric, deşi în odă, în satiră, în madrigal a produs opere care pot fi recitite cu plăcere. A consacrat unele din răstimpurile cele mai lungi şi mai harnice ale activităţii sale teatrului. Tragediile lui Voltaire, deşi prin formula lor tehnică aparţin clasicismului, aşa cum

acesta se formase în secolul anterior, aduc totuşi un nou rost şi precizează o nouă funcţiune a teatrului. Teatrul devine, prin Voltaire, o tribună publică, un loc de unde epoca aude adevărurile şi primeşte îndemnurile de care avea mai multă nevoie. În *Moartea lui Cezar,* în *Mohamed* şi în alte tragedii poetul a avut ocazia să proclame noul crez al libertăţii în lupta dusă împotriva opresiunii feudale şi a fanatismului. În acelaşi timp, Voltaire a extins considerabil sfera de motive a teatrului clasic. De unde acesta se menţinea mai tot timpul în cercul vechilor mituri ale istoriei antice, sacre şi profane, Voitaire şi-a extras adeseori temele sale din istoria patriei sau a regiunilor exotice şi în legătură cu împrejurări mai noi. În *Za ire* am văzut că apare Luisignan, un erou al cruciadelor. În *Alzire* e înfăţişat un episod din acţiunea conchistadorilor Americii de Sud, unde setea de câştig a capitalismului incipient a comis atâtea crime. Odată cu Voltaire, tragedia clasică devine deci socială, istorică, naţională şi modernă: poezia dramatică ulterioară va merge pe urmele deschise de el. Printre părţile cele mai valabile ale creaţiei literare voltairiene trebuie numărate

romanele sau povestirile. Naraţiunea clasică, în Franţa, cunoştea romanul psihologic şi cel burlesc. *Prinţesa de Eleves* a doamnei de Lafayette şi *Romanul comic* sau *Eneida travestită* ale lui Scarron. Veacul al XVIII-lea introduce însă, în afară de romanul sentimental, romanul picaresc, de origine spaniolă, adică acela unde se narează aventurile unui ins care, deplasându-se adeseori şi schimbându-şi mereu condiţia, are prilejul să observe pe aceea a tuturor oamenilor şi a tuturor claselor sociale din jurul său. Le Sage dăduse o capodoperă în acest gen: *Gil Blas.* Veacul a mai produs numeroase relaţii de călătorie în ţările şi la popoarele descoperite de la Renaştere încoace. El s-a mai pasionat apoi de basmele orientale, de pildă de acelea arabe sau persane grupate sub titlul: O *mie şi una de nopţi.* Voltaire utilizează toate aceste izvoare şi le întruneşte, dar le pune în serviciul luptelor lui ideologice, scriind renumitele lui povestiri. *Candide, Naivul, Zadig, Micromegas, Prinţesa din Babilon* ş.a. Sunt deopotrivă povestirile unor rătăciri prin Europa sau chiar prin întreaga lume, amestecate uneori cu elemente fantastice, menite să înfăţişeze nenorocita întocmire a societăţii contemporane, care

era societatea feudală în faza ei finală, încercări de tot felul asaltează pe eroii lui, întocmai ca pe atâţi din mulţii nenorociţi ai vremii: războaie, căderi în captivitate, rugurile inchiziţiei, pierderea bunurilor şi a libertăţii, pătimiri de pe urma prejudecăţilor şi a superstiţiilor celor mai absurde, atentatele înfumurării celor mari, mizeria la care sunt constrânşi cei mici, şi altele. Mica lume a globului nostru, pierdută în imensitatea spaţiului cosmic, este un furnicar de crime şi absurdităţi. Întocmai ca Swift în *Călătoriile lui Gulliver,* povestitorul francez are ideea să dezarmeze orgoliul opresorilor, arătând cât e de mică fiinţa acestora, dacă e raportată la o altă scară a dimensiunilor. Astfel, omul din Sirius, Micromegas, ajunge pe pământul nostru pe care îl crede nelocuit, până când observă pe vârful degetelor sale nişte fiinţe de o mărime abia perceptibilă, dar care se dovedesc pline de cruzime şi stupiditate. O furnică are dreptul să fie un tiran? Satira lui Voltaire a găsit acest mijloc pentru a umili şi dezarma orgoliul opresorilor. Unul dintre călătorii lui, vestitul Candide, este alungat în largul lumii, după ce îşi însuşise filosofia armoniei universale, care în varianta lui Leibniz, produsese

maxima atât de jignitoare faţă de toate suferinţele omeneşti, maxima potrivit căreia „lumea aceasta este cea mai bună din toate lumile posibile”. Multele încercări ale lui Candide nu justifică deloc această deviză a optimismului, propagată, desigur, de profitorii vremii. Nenorocirile care-l urmăresc o infirmă în fiecare moment. Când, după multe încercări de tot felul, Candide ajunge să se oprească într-o mică grădină de pe malurile Bosforului, în societatea unor prieteni fideli şi a femeii iubite pe care o căutase toată viaţa, dar o pierduse mereu, o posibilitate şi un înţeles al existenţei omeneşti ajung să i se lămurească: „Să ne cultivăm grădina”. Lumea noastră nu este desigur cea mai bună şi nu este nici măcar bună, bântuită precum e de atâtea nefericiri, dar omul poate să desfăşoare în mijlocul ei o activitate; el poate să muncească, devenind folositor pentru sine şi pentru alţii. Comandamentul muncii este cel mai inailt dintre câte i se pot impune omului, şi Voltaire are meritul de a-l fi recomandat, deşi munca pe care o propune el, deocamdată, răspunde mai mult intereselor personale şi este o formă a individualismului şi a retragerii din lume.

În legătură cu aceste cancluzii ale romanelor stă problema istorică. Voltaire a fost unul dintre creatorii metodelor moderne ale istoriei. De unde în veacul al XVII-lea istoria avea înică un caracter teologic, adică era urmărirea chipului în care providenţa divină se realizează în lume, aşa încât Bossuet în al său *Discurs asupra istoriei universale*, putea să-şi înceapă expunerea cu facerea lumii şi s-o termine cu triumful creştinismului, Voltaire desparte definitiv istonă de teologie. Materia istoriei este alcătuită, pentru el, din faptele oamenilor, dar nu numai din acele ale regilor şi conducătorilor politici, din împrejurările războaielor, ale alianţelor militare şi ale tratatelor, singurele despre care se ocupau vechile cronici. Pe lângă istoria militară şi diplomatică, el introduce în expunerile sale prezentarea vieţii popoarelor, a moravurilor lor, a activităţii lor economice, financiare, artistice şi literare, adică a ceea ce se numeşte astăzi „istoria civilizaţiei". Cu aceste preocupări sunt scrise opere ca *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* sau *încercare asupra moravurilor şi spiritului naţiunilor.* Pentru stabilirea acestor fapte el foloseşte o metodă critică, compară adică documentele şi nu primeşte ca sigure decât

ştirile care sunt atestate de mai multe izvoare, mai ales atunci când acestea provin de la reprezentanţi ai unor interese şi puncte de vedere deosebite sau chiar contrarii. Documentarea lui Voltaire este foarte bogată; ea pune la contribuţie aproape toate sursele care puteau sta la îndemână unui cercetător în vremea, să pe aceste căi şi scriind într-un stil grav, dar plin de varietate, care dă operelor sale istorice o mare seducţie literară, Voltaire izbuteşte să se înalţe deasupra faptelor, să le cuprindă în mari perspective de ansamblu, adică să reflecteze ca un filosof asupra lor. Cu el încep deci nu numai metodele, dar şi filosofia modernă a istoriei. Întregul trecut îi apare cugetătorului ca o deasă ţesătură de „crime, de nebunii şi de nenorociri”, cu toată intervenţia din când în când a unui mare spirit binefăcător, apărut pentru a aduce mesajul lui, de pace şi lumină. Nicio urmă deci de idealizare a trecutului; în schimb credinţa fermă în progres, adică în posibilitatea de perfecţionare treptată a raţiunii umane şi de încorporare a rezultatelor ei în instituţiile societăţii. Epocile fericite au fost cu totul rare în trecut. Speranţa omului le proiectează în viitor. Cum putem atinge aceste ţinte?

Voltaire a fost unul din gânditorii care au contribuit mai mult la dărâmarea vechii metafizici. „Metafizica, spunea el, cuprinde două lucruri: tot ceea ce oamenii de bun simţ ştiu mai dinainte şi tot ceea ce ei nu vor şti niciodată”. Metafizica este nu numai inutilă, dar şi primejdioasă. Adevărurile ştiinţei pot fi controlate prin observaţii şi experiment şi deci, atunci când sunt eronate, pot dispărea odată cu progresele observaţiei şi ale experimentării. Adevărurile metafizicii sunt însă incontrolabile şi de aceea ele urmează, a fi impuse prin constrângere, ceea ce dă naştere dogmatismului, intoleranţei şi persecuţiei. Este, prin urmare, în interesul omenirii ca inteligenţa teoretică să abandoneze sterila controversă metafizică şi să se consacre cercetărilor ştiinţei. Marile posibilităţi ale acestora le demonstrase, într-o epocă apropiată, Newton, descoperitorul legilor mecanicii universale, ale legilor care domină mişcarea materiei. P.e drumurile deschise de Newton se cuvine a progresa ştiinţa modernă. Dar pentru aceasta, ea trebuie să renunţe la aşa-zisele „idei înnăscute”, adică la acelea pe care divinitatea le-ar fi imprimat în spiritul omului înaintea oricărei experienţe. Voltaire

aderă la poziţiile filosofului empirist John Locke, potrivit căruia toate ideile şi reprezentările minţii noastre îşi au originea în activitatea simţurilor. Dar cum experienţa ne arată că orice lucru s-a produs prin acţiunea unei catize, filosoful trebuie să admită o cauză primă, un motor iniţial al tuturor proceselor naturale, un *primum mobile,* pe care îl numeşte Dumnezeu. Voltaire îmbrăţişează poziţiile deismului, adică ale unei religii filosofice, opusă religiei instituite, bisericii catolice a vremii sale. Ideea divinităţii i se pare apoi necesară pentru a înspăimânta cruzimea opresorilor. Deci „dacă Dumnezeu n-ar exista, ar trebui inventat”, va exclama odată filosoful într-una din acele maxime îndrăzneţe, repetate de atâtea ori de atunci. Procesele lumii, odată puse în mişcare, se desfăşoară fără consideraţie pentru interesele omului şi, adeseori, cu o teribilă inclemenţă faţă de el. Calamităţile care se abat asupra oamenilor, epidemii, războaie, foamete, cutremure de pământ, inundaţii, vicii şi crime, infirmă principiul armonismului care se complăcea în ideea că totul e bine în lumea aceasta. La una din aceste calamităţi a reflectat Voltaire în 1755, când, în urma groaznicului;

cutremur care a atins coastele Portugaliei, contemporanii înspăimântaţi au comentat îndelung acest cataclism natural. Nu era el ca o experienţă menită să lichideze doctrina armoniei prestabilite a lui Leibniz? Voltaire consacră acestei împrejurări poemul său despre *Dezastrul din Lisabona,* în care, denunţând ideea că totul e bine astăzi, afirmă speranţa că totul, va fi bine odată. Binele este însă de nădăjduit de la activitatea oamenilor, menită să înmulţească cunoştinţele noastre asupra naturii, să extindă prosperitatea în jurul nostru şi să facă pe toţi oamenii să se împărtăşească din ea, să elibereze pe om de toate formele opresiunii şi exploatării, să reverse lumina cunoştinţei şi frumuseţile artei, adică să împingă până la ţintele cele mai îndepărtate progresele civilizaţiei omeneşti.

Voltaire nu şi-a comunicat mesajul său în forme sistematice şi grave. A preferat să glumească, să-şi alieze forţele ironiei publice. Nu numai prin atâtea din operele sale, dar şi prin cuvintele de spirit pe care i s-a întâmplat să le pronunţe, a fost unul din cei mai de seamă poeţi comici şi satirici ai tuturor vremurilor. Metoda satirei sale este reducerea la absurd, prin

dezvoltarea consecinţelor unei idei până în momentul în care se vădeşte nerozia pe care aceasta o ascunde. Alteori, satira sa lucrează prin ironie, adică prin simularea gravităţii atunci când vorbeşte despre lucruri nedemne, grosolane sau stupide. I s-a întâmplat să procedeze, precum am văzut, şi prin schimbarea perspectivei în care lucrurile sunt privite de obicei, obţinând în această nouă lumină reliefarea absurdităţii ascunse de puterea prejudecăţilor şi de deprinderea rutinară. Ca şi alţi scriitori ai vremii, a ruşinat civilizaţia convenţională şi coruptă a epocii sale, făcând-o să se răsfrângă în mentalitatea naivă dar curată a unui indigen din America, ca în romanul său *Naivul,* deşi, altfel, el împărtăşea atât de puţin punctul de vedere al lui J. J. Rousseau. Satira şi ironia lui Voltaire îşi găsesc un teren de aplicaţie nu numai în operele sale de fantezie, dar şi în cele filosofice şi epistolare, apoi în convorbirile lui notate.

Trăsăturile sale de spirit au fost răspândite apoi pretutindeni şi în toate ocaziile, şi epocii i-a plăcut să le repete. Filosoful îl întreabă odată pe un ofiţer: „Cum e pedepsit acela care semnează false scrisori de *cachet?* – Este spânzurat”, răspunde ofiţerul. „Foarte

bine, – replică la rândul lui Voltaire – foarte bine, dar trebuie să se facă la fel aceluia care semnează scrisori autentice”. Astfel de trăsături de spirit se numără cu miile în operele, în scrisorile, în amintirile despre Voltaire. Pe figura să se schiţa un surâs permanent. Acest surâs a fost evocat odată de Alfred de Musset, în versuri rămase celebre:

Dormi mulţumit, Voltaire? Hidosul tău surâs
Mai flutură încă pe faţa ta slăbită?

Aceste versuri sunt destul de, curioase sub pana lui Musseti care, în *Confesiunile unui copil al secolului,* a arătat înţelegere pentru faptul că trădarea marilor idealuri ale Revoluţiei era pricina tristeţii care învăluise sufletele în epoca Restauraţiei. Musset numeşte „hidos” surâsul lui Voltaire, făcându-l răspunzător de criza de scepticism şi de neîncredere abătută asupra lumii, o dată ce se instalase din nou vechea putere a opresorilor. Dar Voltaire, cum am văzut, n-a propagat niciodată neîncrederea şi scepticismul, ci tocmai încrederea în viitorul omenirii şi în valoarea muncii omeneşti. Era un bătrân de optzeci de ani când a mai scris versul: „Munca este zeul meu; el singur guvernează lumea”. Surâsul lui

Voltaire ascunde, apoi, o inimă sensibila şi o voinţă trează.

Figura lui literară a creat noul tip social al scriitorului reprezentant al conştiinţei publice şi luptător pentru idealurile cele mai înalte ale vremii. Voltaire a pregătit deci marile figuri literare ale veacului următor, pe Victor Hugo, pe Emile Zola, pe Anatole France. Tovarăşii lui de drum în posteritate au fost, de altfel, mai numeroşi: ei au fost toţi luptători pentru dreptate şi umanitate. De aceea, numele scriitorului care a putut spune odată despre sine: „Am făcut un pic de bine, iată opera mea cea mai de seamă”, numele acestui scriitor a fost invocat ori de câte ori puterea bestială a oprimării s-a refăcut. Asupritorii popoarelor au văzut în el o ameninţare, oprimaţii un apărător, luptătorii un aliat.